

OSMANLI KÜLTÜR MİRASIMIZ

TARİH VE MÜVERRİHLER

SUBHÎ EDHEM

SADELEŞTİREN
ŞEYMA CEYLAN

TARİH VE MÜVERRİHLER

Subhî Edhem

Sadeleştiren

Şeyma Ceylan

Proje	:	Osmanlı Kültür Mirasımız
Proje Genel Yönetmeni	:	Doç. Dr. Feyza Betül Köse
Proje Editörü	:	Asım Sarıkaya
Kitap Adı	:	Tarih ve Müverrihler
Müellif	:	Subhî Edhem
Sadeleştiren	:	şeyma Ceylan
Editör	:	Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Köse
ISBN	:	978-605-74658-5-6
SAMER Yayınları	:	68
Proje Kitaplığı	:	15
Dizgi & Kapak	:	SAMER

KS Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

SAMER Yayınları

Adres : KS Avşar Kampüsü

Onikişubat/Kahramanmaraş

İletişim : 0344 300 47 59

e-posta : samer@ksu.edu.tr

Kahramanmaraş-2021

ÖNSÖZ

Tarih ve Müverrihler adlı eser, Numa Denis Fustel De Coulanges tarafından kaleme alınıp Subhî Edhem Bey tarafından Fransızcadan Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu eserde tarih ve tarihçinin tanımı yapılmakla beraber tarih ilminin niteliği de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tarih ilminin geçmiş zamanlardan yazarın dönemine (1912) kadar geçen süre zarfında gelişimi ve başlı başına bir ilim haline dönüşümü aktarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda tarih ilminin antropoloji, sosyoloji, etnoloji vd. ilimlerle olan ilişkisi ve iş birliğinden bahsedilmiştir. Yine eserde tarih ilmi matematik, kimya, astronomi gibi ilimlerle karşılaştırılmış ve farkları belirtilmiştir.

Müellif ayrıca eserinde İlk çağ medeniyetlerinin, dini inançlarından, uygulamalarından ve Jupiter, Vesta, Artemis ve sair Tanrılarından bahsetmiştir. Ayrıca Romalılar, Yunanlılar, Manlar ve sair milletlerden örnekler sunmuştur. Bununla beraber Hristiyanlığın ortaya çıkışına da temas etmiştir.

Eserde bahsi geçen bir diğer mesele ise tarihçilerdir. Tarihçilerin sahip olması gereken özellikler sıralanmış ve hangi tutum ve yaklaşımların kişiyi tarihçilikten uzaklaştıracağı açıklanmıştır. Bu bağlamda tarihçilerin belgeye dayanan tarafsız bir yaklaşımda bulunmaları gerektiğinin altı çizilmiştir. Bununla beraber Fustel De Coulanges, Guiraud, Saint Beuve, Saint Simon, Thiers, Montesquieu, Namık Kemal, Ahmet Midhat, İbn Haldun ve Cevdet Paşa gibi tarihçilerin eserlerindeki tarihe dair görüşlerinden bahsedilmiştir.

Eserde tarihçi Fustel De Coulanges'ın hayatı, eserleri ve görüşleri önemli bir yer tutmaktadır. Müellif burada ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu konuda özellikle Paul Guiraud'ın *Fustel De Coulanges* adlı eserinden yararlanmışır.

Eserin ilk baskısı 1912'de Selanik Osmaniyeye Matbaasında ikinci baskı ise 1917'de Orhaniye Matbaasında yapılmıştır.

Bu çalışmada kitabın sadeleştirme editörlüğünü yürüten Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KÖSE'ye kitabın neşrini üstlenen SAMER Yayınlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Şeyma Ceylan
İstanbul-2021

SUPHÎ EDHEM BEY'İN HAYATI VE ÇALIŞMALARI

Doğum tarihi ile ilgili kesin bir bilgimiz olmamakla birlikte 1880'lerde Manastır'da doğduğu tahmin edilmektedir. 1908 yılında Askerî Baytar Mektebi'nden mezun olmuş ve akabinde çeşitli askerî birliklerde görev alarak baytar yüzbaşısı olmuştur. Parazitoloji muallimi İsmail Hakkı Bey'in muavinliğine getirilerek Askerî Baytar Mektebi'nde botanik ve jeoloji dersleri vermiştir. Ayrıca Manastır İ'dâdî-i Askerî Mektebi'nde ve İstanbul'daki Rehber-i İttihad Lisesi'nde doğa tarihi dersleri verdiği de bilinmektedir. 1919 yılında Almanya'ya gitmiş ve burada felsefe ile ilgili çalışmalar da yapmıştır. Hakkında daha fazla bilgimiz olmamakla birlikte, 1922 ya da 1923 yılında ölmüş olabileceğine dair tahminler mevcuttur.¹

Kaynaklarda ona atfedilen iki isim ile karşımıza çıkan Subhî Edhem Bey'in ilk ya da asıl ismi, İsmail Subhî'dir. *Hüsün ve Şiir* dergisinin kurucusunun ya da sahibinin İsmail Subhî Bey olduğu bilinmektedir. 1909'da İstanbul'da basılan *İdic* başlıklı kitabın yazarı da olan İsmail Subhî Bey, elli dört sayfalık bu risalesi ile derginin ilk iki sayısının arka kapaklarında "Elif. Subhî Bey" olarak tanıtılmıştır. Bu tanıtımın hemen altında Subhî Edhem Bey'e ait olduğu bilinen *Ulum-i Tabîiyye Lugatı'nın* tanıtımı yapılmış ve eserin yazarı

¹ Editör notları, metin içinde ve dipnotlarda köşeli parantez "[]" ile gösterilmiştir. Eser isimleri italik olarak belirtilmiştir.

Subhî Edhem Bey'in hayatı ile ilgili bk. Remzi Demir, "Subhî Edhem Bey'in Bilim Tarihi ve Bilim Felsefesi Bilinci", *Bilim ve U' topya* 139 (Ocak 2006), 53.

olarak yine “Elif. Subhî” ismi zikredilmiştir. Veraset (kalıtım) konusunu işlediği eserin Birkaç Söz başlıklı girişinin altında “Baytar İsmail Subhî” imzası yer almaktadır.

Subhî Edhem Bey’in, bahsi geçen eserini hocası olduğunu bildiğimiz İsmail Hakkı Bey’e atfetmiş olduğu açıktır. *Darvinizm* isimli eserinde ise “İdic’in mukaddimesinde yazdığım gibi” diyerek, bir alıntı yapmıştır. Buradan, İdic’in yazarı İsmail Subhî Bey’in, Subhî Edhem olduğu anlaşılmaktadır. 1910 yılının sonu ya da 1911 yılının başlarına dek İsmail Subhî Bey imzasını kullandığı anlaşılmaktadır. Sonrasında ise ismini Subhî Edhem olarak değiştirmiş ve hayatının sonuna kadar da bu ismi kullanmıştır.

Ölümünün ardından İbrahim Nâmî Bey adında bir arkadaşı, “Merhum Subhî Edhem Bey” isminde küçük bir vefat yazısı kaleme almış ve burada Subhî Edhem’in bazı kişisel özelliklerini ve kısaca çalışmalarını ele almıştır. Bu yazı, *Askerî Tıbb-ı Baytârî* Mecmuasında 1923 yılında yayımlanmıştır.

Subhî Edhem Bey, çok iyi derecede Fransızca ve Almanca’nın yanı sıra Latince de biliyordu. Yine İbrahim Nâmî Bey’in de zikrettiği gibi veteriner hekim olmasına karşın, bilimlerin hemen her dalı ile yoğun bir şekilde ilgilenmiştir. Zooloji, botanik, biyoloji, kimya, antropoloji, sosyoloji, filoloji, tarih, felsefe, bilim tarihi, edebiyat tarihi gibi çok geniş bir bilimsel ilgi alanına sahipti. Yaşamı boyunca yoğun entelektüel faaliyet yürütmüş, çağdaş bilimlerin Türkiye’de tanınmasında önemli rol oynamıştır. Bilimlerin hemen her dalında, özellikle de doğa bilimleri alanındaki önemli katkılarıyla kendisinden övgüyle söz edilmiştir.

Subhî Edhem Bey, karmaşık konuları dahi oldukça açık ve anlaşılır bir dille ifade etmeye özen göstermiştir. Kendisini, “popülist bir yazar” olarak nitelendirmekte, gençliğin ve halkın aydınlatılmasının kendisi için bir görev olduğunu da dile getirmektedir. Onun bu anlaşılabilir gayreti, halkçı ve aydınlanmacı kişiliğinin bir göstergesi sayılabilir

İkinci Meşrutiyet sonrası oluşan ortamda öne çıkan Osmanlı aydınlarından biri olan Subhî Edhem'in yazıları genellikle tekâmül teorisine aitse de yer yer materyalizm ile ilgili fikirler de ileri sürmüştür. *Hüsn ve Şiir, Tabiat, Beşer ve Tabiat* dergilerini çıkaran Subhî Edhem; *İzmir, Neyyir-i Hakikat, Genç Kalemler, Muhit-i Mesai, Yeni Felsefe Mecmuası, Felsefe Mecmuası, Zekâ, Serbest Fikir, Yeni Dünya, Servet-i Fünûn, Büyük Duygu* gibi dergilerde de yazmıştır. 1922'de ölmüş olduğu tahmin edilen Subhî Edhem'in çeşitli alanlarda eserleri bulunmaktadır.²

Başlıca eserleri şunlardır: *İdic, Müfid Kitâblar Kütübhânesi, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, Darwinizm, Sosyoloji, Ulûm-i Tabî'yye Lügati, Târîh ve Müverrihler, Hayât ve Mevt, Lamarckizm, Tıbbî ve Zırâ'î İlm-i Nebâtât Dersleri, İlm-i Nebâtât Târîhi, Fen Adamları, Musâhabelerim, İlm-i Hayvânât-ı Umûmiyye Medhâl, Bergson ve Felsefesi*, Ayrıca Subhî Edhem'in basılmamış eserleri şunlardır: *İlm-i Hayvânât Dersleri, Kâinatın Mu'ammâları, Goethe ve Schiller'in Hayât ve Kitâbları, Dimâğ ve Bünyesi, İlm-i Teşrîh Târîhi, İlm-i Hayât Târîhi*.³

² Gizem Dinçer, *Subhî Edhem'in "Fen Adamları Adlı Kitabı"*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

³ İnan Kalaycıoğulları, "Subhî Edhem ve Lamarckizm Adlı Eseri", *Dört Öge* 2/4 (Ekim 2013), 79-119.

TARİH VE MÜVERRİHLER

Tarih - Fustel De Coulanges - Guiraud - Sainte Beuve - Sainte Simon -
Thiers - Montesquieu - İbn Haldun - Cevdet Paşa

SUBHÎ EDHEM

TARİH VE MÜVERRİHLER

Subhî Edhem

Gençlikteki içtihad-ı cesaretin hız kazanması bizden evvel yaşamış aynı meslek adamlarının takip ettikleri hayatı göz önünde bulundurmak ile mümkündür.

BİRİNCİ CİLT

Basım ve Yayına Hazırlayan: Hürriyet Kütüphanesi Sahibi

Esad Mustafa

Selanik Osmaniye Matbaası

1328

YAYIMCININ ÖNSÖZÜ

Memleketimiz gençlerinin ciddi ve faydalı eserlere karşı gösterdikleri rağbet memnuniyeti gerektirir. Bir millet ne kadar varsayımdan ve kuruntudan uzaklaşırsa ilerleme ve gelişmeye doğru bir adım atmış demektir. Hayatı ve eserleri toplanan Fustel De Coulanges⁴, Guiraud⁵, Sainte Simon⁶, Sainte Beuve⁷, Renan⁸ ve İbn Haldun gibi âlimler, tarih yazarlar arasında pek tanınmış olanlardır. Biz bu tanınmışlığı Türkiye’de genişletiyor ve bu şekilde bilimsel düşünceye bir ilke getiriyoruz.

Subhî Edhem Bey: Tarihçilerin mesleklerinde takip ettikleri yöntemleri gayet açık bir dil ile yazarak aynı zamanda yaşayanların hayatlarını, araştırma ve incelemelerini anlatırken, eserlerinden hemen büyük bir kısmı da

⁴ [Numa Denis Fustel De Coulanges (1830-1889): Fransız tarihçi. Türkçe’ye *Antik Site: Yunan’dan Roma’ya Kadar Tapınma, Hukuk ve Kurumlar* olarak çevrilmiş olan *La Cité Antique* isimli kitabın yazarıdır. Marc Bloch dahil pek çok tarihçiyi etkilemiştir. École Normale’de yöneticilik yapmış, Sorbonne’da Orta Çağ kürsüsünde ders vermiştir. Ünlü sosyolog Durkheim, doktora çalışmasını onun üzerine yapmıştır. Ed.]

⁵ [Burada bu soy adıyla anılan iki meşhur isim var ve yazarın hangisini kastettiği anlaşılama-makla birlikte ağabey Paul olması daha muhtemeldir. Paul Guiraud (1850-1907): Fransız tarihçi. École Normale’de öğretim görevlisi olarak bulunmuştur. Diğeri ise onun kardeşi Jean Guiraud (1866-1953): Fransız tarihçi. École Normale’e 1895 yılında girmiştir. Monod, La Blache, Boissier gibi isimlerden ders almıştır. 1917-1939 arası La Croix’in genel yayın yönetmenliğini yapmıştır. Ed.]

⁶ [Henri de Saint Simon (1760-1825): Fransız sosyolog, teorisyen, filozof. Saint Simonculuk akımının da kurucusu olduğu ve Ütopik sosyalizme ilham verdiği kabul edilir. Ed.]

⁷ [Charles Augustin Sainte Beuve (1804-1869): Fransız edebiyat eleştirmeni. Ed.]

⁸ [Ernest Renan (1823-1892): Fransız oryantalist, Sami bilgini, filolog, eleştirmen, filozof. Ed.]

özetle az sayfada birçok tarihi nakilleri ve bilimsel esasları meydana koymuştur.

Bendeniz, gücüm yettiği kadar vatana ve gençliğe hizmet etmek amacıyla, tarihçinin basılmış ve basılmamış tarihine ve bibliyografyaya ait bütün makalelerini toplayarak bölüm yayınına başlıyorum. Bir buçuk ayda bir kısım çıkarmayı üstlendiğim bu makalelerden ciddi şeylerden hoşlanan gençlerimizin faydalanacakları şüphesizdir. Aynı zamanda herkesin ilgi göstereceğine inandığım bu bölümleri, pek yakın bir zamanda büyükçe bir kitap haline getirip sözümü tutmaktan geri durmayacağım. Biz gayret ediyoruz. Bu gayretin kuvvetini artıracak olan herkesin ilgi gösterip teşvik etmesidir.

Selanikli Esad Mustafa
Hürriyet Kütüphanesi Sahibi
Manastır, 15 Şubat, 1327

İKİ SÖZ

Değil eser ve meslekleriyle bir iki asrı işgal eden mütefekkirlerin hayat ve kitaplarına dair eleştiri yazmak, hatta şahsın mesleğiyle ilgili bir âlimin bile düşüncelerine ait küçük bir öz meydana getirmek için uzun seneler yeterli gelmez. Bugün Descartes⁹, Darwin¹⁰, Spencer¹¹, Goethe hakkındaki cehaletimizi silmek için nasıl on sene lazımsa Guiraud, Fustel De Coulanges, Taine¹², Sainte Simon, Renan gibi tarihçilerin eserlerini özetlemek için de bu kadar zamana ihtiyaç meydandadır.

Bu satırlar boş geçen zamanlarımda karalanmıştı. Ben, tarihçi olmadığım gibi eleştirmen olma iddiasında da değilim. Yalnız maksadım iki esas üzerinde duruyor. Birisi ilmî hareketliliği sağlamak, ikincisi uzman olanları fikir sahasına davet. Bugünün bilginlerinin beklentilerini karşılayacak kadar tarihe hakimiyetim yoktur. Bir tarih uzmanı olmadığım için bugünün doyumsuz ileri zekalarına da güvenilir bir ilke vermek iddiası, bugünkü fikir ve benliğimden pek uzaktır.

⁹ [René Descartes (1596-1650): Fransız filozof, matematikçi, yazar. Kartezyen düalizminin kurucusudur ve “cogito ergo sum/düşünüyorum öyleyse varım” cümlesiyle meşhurdur. Ed.]

¹⁰ [Charles Darwin (1809-1882): İngiliz doğa bilimci, jeolog ve biyolog. Evrim teorisini ortaya koyduğu meşhur eseri *On The Origin of Species/Türlerin Kökeni* ile tanınır. Ona göre tüm yaşam türleri zaman içinde ortak tek bir atadan türemiştir. Ed.]

¹¹ [Herbert Spencer (1820-1903): İngiliz filolog ve sosyolog. Evrim teorisine ve Darwin’e karşı muhalif kanatta yer almış olup Sosyal Darwinizm tezini ortaya atmıştır. Ed.]

¹² [Hippolyte Adolphe Taine (1828-1893): Fransız eleştirmen ve tarihçi. Sosyolojik pozitivistizmin önemli temsilcisidir. Zola, Bourget ve Maupassant üzerindeki etkisi tartışılmaz. Ed.]

İlmî bir mesleğe geçiş mutlaka tarih bilmekle mümkündür. Tarih bilmeyen bir şahıs ne kadar okursa okusun katiyen meslek sahibi olamaz. Amacımın, ihtisas ve bilgimi göstermek olmadığını önceden de söyledim. Yalnız mütehassıs olanlar bilsinler ki, bu ihtiyacın herkes tarafından hissedildiği zamandaki sessizliğı gelecek affetmeyecektir. İşte o kadar.

Subhî Edhem
Manastır - 29 Kanûn-i Sâni, 1327

TARİH

Tarih kelimesinin içerdığı anlam, bütün kapsamıyla, şu şekilde tarif edilebilir: Tarih, insanın fikirlerine bağlılığı ile fiillerinin görünüşü, sosyal hayatın ortaya çıkışı, ilerleme ve gelişim aşamalarına uygun bir şekilde tamamıyla birbirine bağlı ilişkilerin incelenmesini oluşturur.

Seignobos¹³ ise “tarih, diyor; “hadiselerin birbiriyle ilişkisi hakkında soyut ve dağınık bilgiler verecek bir ilim değil, belki hakikati açıklayacak bir incelemedir.”

Tarih üzerinde gerçekleştirilen çalışmanın dönüşümü ancak on dokuzuncu asırda gözüktür. Bu asırdan önce tarih, edebiyatın sıradan bir bölümü gibi değer görmüş ve o şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Eskiler tarihi hadiselerdeki sebeplerin hakikatini araştırmakla hiç meşgul olmamışlardır. Onların nazarında tarih, hafızada kalan aktarılmış bilgiden başka bir şey değildi, onun vazifesi sadece özel hadiseleri araştırmaktan ibaretti. Araştırma ve inceleme sahası da felsefede olduğu gibiydi. Yani tarihi olaylar aslında ne ise sunulması da öyledir. Bu hususta tarihi meydana getiren tamamıyla hafızadır.

¹³ [Francis Seignobos (1854-1942): Fransız tarihçi. École Normale' de Fustel de Coulanges ve Ernest Lavisse ile ders almıştır. Ed.]

Öncelikle şunu hatırdan çıkarmamalıdır ki tarihi, hafızanın ürünü gibi görmekten daha büyük bir hata olamaz. Tarihi kayıtların zaptında hafızanın oynadığı rol önemli ise de yine o kayıtları çözümleme, birleştirme ve kıyaslama, her bir olaya yaşandığı alanda bir düzen verdikten sonra ondan bir netice ve mana çıkarmak hafızanın elinde değildir.

Öncekilerin geçmişte yaşamış oldukları fikri, sınai hayatın çeşitli evreleri hakkında bize sağlam bilgiler veren bilim dalı, "arkeoloji" ismindeki geniş bir alandır. Bugün, topraklardan silkelene çıkarılan dünkü eserlerin zamanın uzun mesafeleri noktasından tarihi hadiselerdeki birbirlerine zincirleme bağlı olma durumunu ortaya koyan hafıza değil, belki fikir ve akıl yürütmedir. Hafızanın bu hususta yerine getirdiği hizmet onun tarihi kayıtlarına aittir. Yoksa araştırma, inceleme ve düzenlenmesinde pek basit bir yardımı bile gözükmeyebilir. Bazı hadiselerde en önemli unsurları araştırıp, inceledikten ve hesap ettikten sonra, bazı çıkarımlar yardımıyla pek sağlam hadiseler elde ediyoruz. Hafızamızı yokladığımız zamanlarda bu hadiselere ait küçük bir iz bile yok. Bugün etioloji¹⁴ ve etnografyaya temel oluşturan hiç de hafıza değildir. Bu ilimlerin, bağımsızlıkları tamamıyla incelemelere, yani birkaç düşünürün gözlem ve derin düşüncelerine bağlıdır. Fakat karar noktasına doğru özel alanında kazanmış olduğu dereceyi ve düzenli akışını sadece tarih yardımıyla sağlayabilmiştir. Buradan anlaşılıyor ki, hafızanın ilimlerin oluşumundaki vazifesi, pek az ve ikincildir. Tarihi hadiselere ait elde edilen düşüncelerin hepsi deneye dayanmaz; birçok defa kişisel ve duygusal olmaktan kurtulamazlar ki, bu kayıt altında ezilen bir âlimin hakikate yaklaşması için vasıtaya ulaşılabilirsin! İşte tarihi, hafızanın ürünü olma sıkıntısından kurtaran da bu özelliğidir. Bugün, ikinci dereceden hadiselere bazı garip hisler karışan geçmişe ait hikâyelerin ve rivayetlerin bir tarih kaynağı gibi itibar edilmeleri meşhur tarihçi Herodot' tan Tacitus' a¹⁵ kadar ve bu kişilerden de tâ on dokuzuncu asra kadar

¹⁴ [Nedenbilim. Ed.]

¹⁵ Tacitus: Milattan önce elli senesinde doğduğu rivayet edilir. Romalı bir tarih âlimidir. *Annales* ve *Tarih* [*Historiae* Ed.] adındaki eserlerinden bugüne ulaşan pek az kısımlar elde bulunmaktadır. Hayatı ve kitaplarına ait bazı araştırmacıların görüşlerini ikinci ciltte ortaya koyacağım.

geniş bir zamanı meşgul etmeye güç yetirebilmiştir. Eski tarihçiler iyi bir tarih âlimi olmaktan ziyade uçarı birer sanatkârdılar. Hatta son asırda bile tarih âlimleri arasında bu gibi şahsiyetlere rastlanmaktadır. Bugün ise tarih, sanatkârların değil âlimlerin, filozofların eseridir. Her şeyde olduğu gibi bugünün, bilim ve deneye dair kuvveti, hayal kuvvetini daima ezme kabiliyetindedir.

Latin tarihçilerinden Tacitus, tarihi edebiyatın mühim bir kısmını teşkil eden belâgat ve hitabet sırasına sokuyor. Bazıları da tarihin, güzel bir 'ahlak kitabı' olduğunu iddia edecek kadar, düşünce ve görüşlerinde inat gösteriyorlar.

Tarihin esası, satırlarını gün yüzüne çıkaracak ve analiz edecek bir bakış ile inceleyip değerlendiren Fustel De Coulanges, eski Romalı tarihçilerin tarih sahasında düştükleri hayali çukurun derinliğini şu birkaç satırla pek anlamlı ve faydalı bir şekilde meydana çıkarıyor:

“... Eski toplulukların inançları, adetleri, yaşayışları hiç de bugünkü toplulukları ortaya çıkaran insanların âdet ve inançlarına benzer değildir. Sanatın şahsi olmasına rağmen bir sanatı meydana getiren sosyal hadiseleri kendi duygusuna, zevkine göre değerlendirir. Bu pek zorunlu ve pek doğaldır. İşte Roma tarihi değerlendirilip incelenirken ilk göze çarpan şey de her devirde gelen bir kısım neslin Romalıların mazisinde geçirmiş oldukları hayatı kendi düşünce ve hazlarına göre inceleyip değerlendirmeleridir.”

Tarihin dini bir şekil altında düşünülmesi, Hıristiyanlığın ortaya çıkışından sonra önem kazanır. Hıristiyanlığı ortaya çıkaran büyük fikirlerin, halkın ruhuna kök salmaya başladıkları sıralardan tâ on altıncı asra kadar geçen geniş bir zaman esnasında tarih kadar ilim de siyaset de felsefe de hep teolojinin pençesinin kuvvetinden kendisini kurtaracak kadar iktidara sahip olamamıştır. Halbuki tarihin bilimsel bir görünüme bürünmesi, onu ortaya çıkaran sebeplerin aslındaki ihtiyacı araştırması sayesinde.

Tarihin bilimsel sürece girdiği zamandan sonra anlaşılmasında bazı sınırlamalar göze çarpar. Birçokları tarihi hükümetin kuruluşu ve siyaset gibi kısımların karşılıklı ilişkileriyle sınırlandırmışlardır. Ve bundan başka Felsefe Tarihi, Edebiyat Tarihi, Sanat Tarihi, Dinler Tarihi, Hukuk Tarihi, Ahlak Tarihi, Medeniyet Tarihi ve Tıp Tarihi gibiler de bilhassa Tarih ismi verilen birinci kısımdan pek ayrı bir şekilde değerlendirmesi yapılmıştır. Halbuki durum hiç de böyle değildir. Felsefe tarihi, Edebiyat tarihi vs. gibiler tamamıyla tarihin bir kısmından başka bir şey olmadıkları gibi, beşerin fiillerindeki esasları değerlendirdiklerinden böyle parçalara ayrılmıştır. Tabi bu farklardaki fayda da tamamıyla öğretiminde kolaylık bakış açılarından. Yoksa aslında hepsi birdir.

Birçok âlime göre tarihten beklenen amaç, insanlığın aralıksız devam eden bir zaman zarfında kazanacağı mükemmel hayatı yeniden kurmak gibi görülmüştür. Fakat, yine onların görüşüne göre bu oluşum da eksik olduğu derecede tamamlanmamış kalacaktı. Çünkü eski zamanlara ait ortaya çıkan tarih kitaplarında pek büyük bir ölçü dolduran hadiselerin bugüne küçük bir iz bile bırakmadan sönüp bitmeleri; sonraki zamanlara ait belgelerin sayısındaki çokluk ve bu çokluğa hâkim olma sonucunda tam manasıyla fayda sağlamak pek güçtür. Tabi bu güçlüğü çıkararak da yine, doğrudan doğruya elimizdeki belgelerin çeşitliliğidir (caprice). Gerçek anlamda insanın bize pek uzak kalan geçmişinin derin karanlıklarında çevresiyle kurduğu ilişkilerin, ortaya çıkardığı işlerin pek az olan kıymetlerinin derecesi belirlendiği gibi bu meydan okuma da gözle görülür bir kesinlik ile etkisi pek kolaylaşmış bulunacaktı.

Biz tarih yardımıyla gerçeğe ulaşmak istiyoruz. Halbuki bu uzun araştırma ve incelemelerin sonucu bize derin bir umutsuzluktan başka hiçbir şey vermiyor. Sonuçta şunu anlıyoruz ki, bizim bütün edimsel çıkarımlarımızın içinde dikkate değer ve ısrarcı bir kısım şüphe mevcut. İşte, tarih usullerinin konusu tamamıyla değerlendirilerek hangi derin bilgi yardımıyla bu tereddüt

yok edilerek gerçeğe ulaşılacaktır? Bugünkü tarihin konusu tamamıyla bununla uğraşmaktadır.

İngiliz filozoflarından Francis Bacon,¹⁶ âlimleri sınıflara ayırırken beşerî bilgiyi “tarih, edebiyat, felsefe” ismiyle üç kısma ayırmıştı. Bacon’a göre bu ayırım akla dair kabiliyetlerden “hafıza, akıl yürütme ve hayal etme” ismiyle üç büyük etkenin esaslarına dayandığını kabul edilebilir görünüyordu. Sonra tarihi tekrar “tabii (doğa) ve medenî (sosyal)” unvanları altında iki bölümde değerlendirmeye kalkıştı. Onun fikrinde “tabii tarih” doğrudan doğruya “kozmojoloji, astronomi, jeoloji, coğrafya, meteoroloji (météorologie)” gibi bölümler ile uğraşır. Medenî tarihin sahasında ise yalnız dinî kurumlar, siyaset, edebiyat ve ahlak bulunur. Her iki tarih de kapsadıkları alanların özellikle hadiselerini değerlendirmeye girişirler. İleride anlatacağım yönüyle bu ayırım hiçbir vakit doğru olmaz. Tarih, ilmi de siyaseti de doğal tarihi kapsamı şartıyla başlı başına bir kısımdır. Her bölümün kendine mahsus bir tarihi mevcut olsa da aslen yine tarihtir. Çünkü beşerle ilgilidir. Onun fiillerini dikkate alır.

Bir tarih kitabına önsöz yazmadığım için burada tarihin bir (sosyal) bilim veya bir pozitif bilim olup olmadığının tartışmasıyla uğraşacak değilim. Bu kitapta tarihçilerin hayat ve kitaplarına ait belgeleri, düşünceleri anlatacağımdan başlangıçta, tarihin içerdiği manayı genel olarak göstermek ile amaca daha kestirme yoldan gideceğim. Önceden de söylediğim gibi, gerçeğe ulaşmak için tarihin metodundaki şahsiyet pek çok seneler önce reddedilmiştir.

Batıda çoğunluk kazanan bir grup, teşkilat tarihini ayıran kişinin payını bir özellik gibi kabul ederek beşeriyetin konusunu ahlaki gibi görüyor. Buna göre, bu şahsi olan özelliği bütün beşeriyetin fiillerini ve akıl yürütmelerini içine alan bütün ilimler ile ortak buluyor. Neyse...

¹⁶ Bacon: 1561 miladi tarihinde Londra’da doğmuştur. Deneysel metodun kurucusu olarak görülür.

Şimdi burada tarihin ne sebeple sağlam belgelere sahip olduğunu açıkladıktan sonra asıl maksada geleceğim.

Pozitif ilimler sırasında anılan matematik, astronomi, felsefe ve kimya, biyoloji, antropoloji müstesna olmak şartıyla her sosyal ve pozitif bilim, kendi sahasında birçok derecelerin bulunduğu sınırdan dışarı çıkamaz. Fakat şu da hatırdada sabit bir şekil almalıdır ki, Doğa bilimleri kendi gözlem ve deneyleriyle birçok konuyu belgelere dayandırıp tayin ederek kendi hissesine sağlam bir fayda ayırabilir. Tabi elinde bütün meseleleri bir araya getirir ve sınıflandırabilecek yöntem, ilke ve yol mevcut... Bu doğrudan doğruya şunu kapsamaktadır ki, doğa bilimlerinde uygulama, bir araya getirme, gözlem ve çözümlenme yöntemleri ile ortaya çıkan belgeye dayanan neticeler etik bilimlerde olduğu gibi nakledilenlerden değildir. Fakat bunların hepsi bir derin bilgileri, tarihteki usulleri ve bilhassa bir araya getirme kurallarını kendi gözlem ve deneylerine uygulamayacak olursa bilimsel bir şekli şimdi bütün özelliklerden mahrum kalmış olur. Bir ilim alanında gerekli görülen tarihi belgeleri yine tarihin gösterdiği yöntemler ile araştırma ve incelemeye girişecek olursa pek tabidir ki onun gelişim süreci, ahenkle o derece güç kazanmış olur.

Bir bilimin içerdiği kanunlar, onun yapısının esasları gibi dikkate alınırlarsa da hiçbir zaman bir bilimin kanunu aynı bağlantı derecesinde o bilimin bütün özelliklerine sahip olamaz. Özellikle bu edininimdeki eksiklikten ziyade bir zamanda süregelen değişimleri, daima kendilerine benzer hususları tekrar eden hadiseleri bir araya toplayıp da genelleştirmeye başladıkları anlarda pek ziyade ortadadır. Yani bir hadiseyi idare eden kanun diğer hadiseyi idare eden benzer bir kanunla birleştiği zaman hadiseler de kanunlar da değişir. Ve o zaman kanunlar bilimi değil bilim, kanunları kapsamış olur. Bundan başka bilimin kanunları süreli ve değişken bir düşünce olmaktan kurtulamazlar. Onlar bilimlerdeki kendi düzenlerinin bütün malum hadiselerini açıklamayı vaat eden bir hakikattirler ki, uzun müddet kendilerine bağladıkları kesinliği ve anlayış özellikleri onlardan sonuçlandırılmaz. Bilim hakikati, biri tarih di-

ğeri de kendi usulündeki fiiller bakış açısından değerlendir. Fakat onun tamamıyla kapsayıcı bir halde olması tam manasıyla belgelere dayanması ile gözüne çarpan hadiselerin gelecekteki sonuçlarından haber vermesi biraz güçtür.

Xenophon¹⁷ isminde bir filozof, tekrar eden fiillerin ilminin doğal koşullar altında oluşmasına rağmen, peş peşe devam eden fiillerin ilminin ise bu biçimde oluşmadığını iddia ediyor. Bu şartlar onları bir sıra altında toplar ve onların aralarındaki şeylerin ilişkilerindeki neticeyi oluşturduğunu ilaveten söylüyor.

Doğa bilimlerinin birer şubesi gibi görülen atalarımızın tarihini resme çalışan jeoloji, paleontoloji, beşeriyetin maddi ve zihni gelişimini gösteren antropoloji, dinlerin, âdetlerin, ahlakın çürük tartışmaları yerine deneye dayanan ve sağlam belgeler getiren etnoloji, ayrıca biyoloji, botanik, madenler gibi kısımlarda hayvanların, bitkilerin, madenlerin, ırkların kaynağı ve değişimlerini veyahut yeryüzünün oluşum derecelerini değerlendirmeye giriştikleri zaman, daima hakikatleri tarih yöntemi ile çözüp açıklamaya yeltenmeleri onların çoğunlukla eksik kaldığını bize ima ediyor. Doğa bilimleri ve sosyal bilimler, nasıl beşerin faaliyet ve medeniyetin tarihini sunan şüpheli neticeleri üzerine bir aydınlanma ateşi serpmek arzusunda iseler amaçları itibarıyla tarih de böyledir. "Birebir kaynağında bir şehir gibi tarihi vardır."¹⁸ Zaten tarihin şâirâne (romanesque) anlaşılmasının esaretten kurtulması, bilimin idealini takip ederek çevredeki her şeyin hakikatini aydınlığa kavuşturmak amacıyla daha birçok sebeplerin ortaya çıkarılması isteği doğduktan sonra mümkün olabilmiştir.¹⁹ Dünyada hiçbir ilim mevcut değildir ki hadiselerini tarihe

¹⁷ [Ksenefon (M.Ö. 431-M.Ö.354): Sokrates'in öğrencisi Yunan filozof. Pers ordusunda bulunmuş ve Perslerin askeri eğitim ve öğretim düzenleriyle ilgili yazmıştır. Ed.]

¹⁸ Célestin Bouglé, *Sosyoloji Nedir?* [C. Bouglé (1870-1940): Fransız sosyolog ve filozof. École Normale'e 1890'da öğrenci olarak girmiş, 1893'te de felsefe bölümü sınavlarını/agregation geçmiştir. Ed.]

¹⁹ Hadiseleri hikâye ve sahneleri resmetme, esas halkı incelemekten ibaret olan tarih, Saint-Bovec(?)'e göre bir bilim haline sokulmaktan pek uzakta bulundurulmalıdır.

dayandırmadan değerlendirebilsin. Yaygın manasında "tarih" bütün bu değerlendirmeleri yalnız beşerin faaliyetindeki görüneye uygunluğundan ibaretir. Ve bu zaman tamamıyla bir "ilim" ismini alır. Tabi, bir tarih âliminin şahsiyetine bağlı kalarak hissiyatına göre birçok hüner ve marifetlerin tarihî araştırmaları neticesi olarak bize gösterdiği hususlarda tarih bir sanat ismini almaktan kurtulamaz.

Gayri şahsi olan birinci kısım, kendi teşkilat ve birliğindeki ahenk ve düzeni incelemekle tam olarak bilimin yöntem ve eleştirisindeki özel kurallara uygun bir şekilde sürecini gerçekleştirir. Beşerin faaliyeti determinizmin haşin elleri altında ezildiğini ileri süren birçok tarihçi de tarihin tamamıyla bilimsel bir özellikte bulunduğunu söylüyorlar.

Ben Spencer ile birlikte tarihin, toplumun tabii tarihi olması inancındayım. Çünkü bugün bize lazım olan bir milletin ortaya çıkışı, oluşumu ve gelişiminde mühim rol üstlenen hadiseleri incelemektedir. Fakat, eseflerle söylenirken hala mekteplerde tarih okutanlar talebenin zihinlerini olaylar zinciriyle hazım olunamayacak bir derecede dolduruyorlar. Ezberleyenler hakkında uyarılar ve cezalar uygulanıyor. Bunların arasında "Draghor" un gittiği yöndeki hedefi bir işaretiyle değiştiren bilmem hangi babanın kerametindeki kuvvete herkesi boşuna inandırmak isteyerek bir sürü safsataları kitap şeklinde meydana çıkarırlar da yok değil. Bu kitaplar memleketimiz gençlerinin geleceği için o kadar zararlı birer vesilelerdir ki, bunu "bir bilgi kaynağı buldum!" diye kabul etmek değil, hatta eğlence düşüncesiyle okumak bile neticede birçok tehlikeli fikri ortaya çıkarabilir. Pek yazıktır ki, memleketimizde birçok tarih yazarların kitapları bile birer tarihi eser olmaktan pek uzaktadırlar. Milletler arasında kendi tarihi belgelerine en ziyade habersiz ve yabancı kalan biz olmuşuzdur. İleride de izah edeceğim gibi "Mufassal Tarih-i Kurûn-ı Cedîde" adı altında "Tercüman-ı Hakikat" gazetesine bundan yirmi beş sene önce yazı dizisi olarak yazdığı bir eserinde bile bugünün gençliğine daha dün-

den büyük hizmetler götüren Ahmed Midhat Efendi, bütün hadiseyi tamamıyla keyfine uydurmaktan lezzet almıştır. Metin bir inkılapçı, mutaassıp ve büyük bir vatanperver Namık Kemal Bey merhum da büyük bir eleştirmen ve sanatkâr olmadığı gibi kesinlikle bir tarihçi olmaktan da çok geridedir. Buna şahit ise, bugün Ekrem Bey tarafından tekrar basılıp ve yayınlanan *Osmanlı Tarihi*, *Renan Müdafası* özellikle de *Kaniye Muhasaraları* gibi risalelerdir.

Tarihin ileri sürdüğü bir sürü olayları ezberlemekten hiçbir fayda sağlanamaz. Çünkü olayların kıymeti kayıt altına alınmasında değildir. Biz onları sırasıyla öğrenecek bile onların neye yaradığını bilmediğimiz için bizim nazarımda pek sönük kalmalıdır. Bir tarih kitabında en fazla göze çaracak şey hurafeler, ahlakın derecesi, mahalli ve merkezi hükümetlerin idareleri, mezhepleri idare eden mercilerin halk üzerindeki nüfuzu, hükümetle münasebeti, aile teşkilatı, sanat, hayal dünyaları, terbiye ve öğrenim, sosyal kabiliyeti vd. hususlar çözümlenip bir araya getirilerek eleştirilmelidir.

Bütün kıyas ilimlerinde olduğu gibi tarihte de çözümleme ve bir araya getirme gibi iki ilke bulunduğu için tarihçi kendi keyfine ve hissine mağlup olmaktan kurtulur. Tarihteki çözümleme “analyse/[analiz]” yönteminde iki işlem vardır. Bunlardan biri kaynakların diğeri de fiillerin tenkididir.²⁰

... Kaynakların yapısı pek çeşitlidir. Bunların arasında en çok göze çarpan yazılan eserler, deliller, yapıtlardır. Yayınlanan eserler, tarih araştırmalarından, Soy bilimi (généalogie) kronoloji, yıllıklar, tarih-i şûnat muhtıraları, biyografi gibi konulardan çıkarılıyor. Fakat bu konulardan bir milletin zanaat, sanat ve fikirlerini bildiren edebiyat, iktisat, hukuk, ilahiyat gibi çeşitli mevzular üzerinde yazılmış eserler de tarihi yayınların birer kaynağıdır.

Kaynaklardaki ikinci grubu, eserler oluşturur. Bunların hiçbirisi ne tarihi ne de edebi eserlerin özelliklerine sahip değildirler. Onların sadece genel ve özel hayatlarına aidiyetleri vardır. Bunların çoğu diploma, kart, senet, zabıt

²⁰ Bu kısım tarihçi “Gabriel Monod”ya göredir. [G. Monod (1844-1912): Fransız tarihçi. École Normale’de tarih bölümü öğretim üyesi olarak Ernest Lavisse’den önce hocalık yapmıştır. Ed.]

tutanağı, sözleşme vd. tarihe dayanmayan basılmış ve basılmamış veyahut hukuka dair birçok deliller ile yine hiçbir hatıraya dayanmamak şartıyla saklanan bazı mektuplar, kanunlar, hukuka ait nizamnameler, muhasebe evrakı, müfredat defterleri, vaaz konuşmalarını taşıyan özel kağıtlar...

Kaynakların üçüncü kısmı da abidelerdir. Abideler arasında da en çok değerlendirilecek mezar taşları, bir şahsın adına dikilen özel sütunlar, zafer anıtları, heykeller, resim, madalya, mühür vd. tarihi maddeler ile elbise, ev eşyaları (ustensile), mefruşat, para, hanedan armaları -ki madalya, para ve armalar- daima mühim tarihi belgelerin özelliklerine sahiptirler.

Bütün bu üç kısımda sayılanların dışında değerlendirmeler tarihin de yardımcı ilimleri gibi itibara alınırlar ki bunun için özel laboratuvarlara ihtiyaç vardır. Coğrafya ve etnografya, doğa bilimlerine ait birer bilim oldukları halde tarihi araştırmalara en büyük yardımcıdırlar. Etnografya ve coğrafya bilinmeden tarihten kesinlikle bir şey anlaşılmaz.²¹

İkincisi fiillerin eleştirisidir. Her fiilin biri sabit ve özel diğeri de olay yerine dair tarihi vardır ki bunların sayesinde fiil zincirindeki bütün gerçekler elde edildikten sonra çözümlenir. Her fiil özel ve standart bir incelemeye maruz kalmalıdır. Çünkü bir belgenin kaynağının ne kadar güvenilir olduğu tahmin edilirse edilsin yine de hatadan uzak değildir. Bilakis bazı delile dayanan fiiller de gayet sıradan kaynaklardan sızabilirler. Ele geçen tarihi bir eser daima büyük incelemeyle incelenmelidir. Hatta kelimelerin kullanılan manaları ile araştırmacının ne demek istediği araştırılmalıdır. Zira kelimeler daima hakiki ve ciddi manaları ifade etmezler.

Fiillerin tenkidinde tarih, özel tarihi belgelerden yararlanır. Bu belgeler bazen, toplum tarafından kabul gören kamuoyuna zıt açıklamalarda bulunurlar. Böyle tarihçiler daima görünen gerçeği gizlerler.

²¹ Etnografya ve antropolojiye ait malumat almak isteyenler, [René] Verneau'nun, *Beşerî Irklar-Races* adındaki büyük eserini inceleyebilirler. Burada [A. de] Quadrefages ve diğer doğa bilimcileriyle bazı seyyahların eser ve müşahedeleri birleştirilmiştir.

Yardımcı ilimler desteğiyle tarih yazan araştırmacılar, daima tarafsız kalmışlardır. Tabi bu gibi âlimlerin sözlerine itibar edilir. Bunların eserlerinde tarihi haberleri ifade eden cümleler gayet veciz ve kişisel olmaktan uzaktır. Halbuki, Osmanlılık âleminde gerek Türklerin gerek genelin tarihini yazmakla uğraşan sayılı tarihçilerimiz hiç bu hususları gözetmemişlerdir.

Türkler hakkında orijinal bir fikir sunduğunu önceden haber veren Ahmed Midhat Efendi, taraflı duruşunun gerektirdiği manevi baskı hissinden hiç de kurtulamamıştır. Kemal Bey, Osmanlı tarihinde Hammer'ın söylediklerinden işine gelmediklerini daha açıkçası, uzman çevresinin hoşuna gitmeyenleri hakaretle reddetmekten çekinmemiştir. Bu sebepten merhum Kemal ile birlikte Abdurrahman Şeref Bey de Osmanlı tarihini kendi gözüyle görmemiştir. Bunun da birinci sebebi, bu kişilerin eskilerin bıraktıkları eserlere, izlere, bazı yapıtlara ehemmiyet vermeyip yalnız bir Irak'ın harekâtını dikkate alan yayınları aynen kopya ederek ortaya bir kitap atıvermek hissinden doğmuştur. İşte bu suretle taklit taklidi takip ederek pek az zaman zarfında hakikatten çok uzaklaşmıştır.

Kemal Bey merhum millî, edebî, sosyal bir amaca hizmet maksadıyla tarihini yazdığı gibi Şeref Bey ve sairleri de tamamıyla klasik olsun diye çevreye uyum sağlamak ve keyfe hizmetten kendilerini kurtaramamışlardır.

Tarihe yardımda bulunan ilimler, kaynakların özel bir kısmını tenkit ile meşgul olduklarından çoğunlukla fiillerin tenkidine de karışırlar. Bir toplumun (monografik)²² tarihinden bir şahsın, özel hali de oldukça anlaşılabilirse de bir şahsın değerlendirmesiyle bir grubun tarihi delil gösterilemez.

On yedinci asırda yaşayan Le Nain²³'in meydana çıkardığı eserler, tarihi usullere karşı güzel bir örnektir. On dokuzuncu asırda Almanların tarihi der-

²² Özel niteliklerin anlatılması.

²³ [Louis Sébastien Le Nain de Tillemont (1637-1698): Katolik rahip ve Fransız tarihçi. Ed.]

gileriyle yaymaya çalıştıkları usul Le Nain'den pek çok sonradır. Halbuki bugünkü usulün uygulanması da Almanların tarihi araştırmaları sayesinde denilebilir.

İnsanoğlu, doğa olaylarını tabiatın içeriği ile kendi hayatını idare eden kanunları, mekanizmaları anlamak için öğrendiği gibi tarihi de içinde yaşadığı toplumun geçmişte yaşamış olduğu hayatı, o hayatı idare eden kanunları, sebepleri, medeniyetin ortaya çıkışı ve gelişimindeki büyük yönleri öğrenmek maksadıyla değerlendirir. Doğa bilimlerinde, doğa olaylarının ortaya çıkışı ve kaynağını anlamak nasıl biraz varsayım, hayal etme, akıl yürütme, gibi etkenlere bağlı ise tarihte de doğa olayları hüküm sürdüğünden bir kaynağın bir nehrin tarihindeki sebeplerde görülen açıklığa kavuşturamama gibi bir pay mevcuttur. Doğa bilimlerinin değerlendirdiği hadiseler önceden mevcut olduklarından bunların büyük bir kısmı da sabit, değişmez birtakım kanunlar ve sebepler ile ortak bir şekilde giderler. İşte bu durum onların gözlemlerine kısmen bir netlik verir.

İnsanlığın var olma şartları karşısında muhtemel birçok düşünce bu değişimlerin zekâ unsurlarıyla vücut bulduğu kanaatinde dirler. Halbuki çok düşünen az hareket eder. Zekânın bu gibi değişimlerinde önemli bir katkısı varsa da insanoğlunun hareketi hislerin elinde oyuncak gibidir. Bu düşünceye dayanarak diyebilirim ki, dünkü insanı harekete geçiren hissiyat olduğuna göre bugün ile geçmiş arasında zerre kadar fark yoktur. Dünün hissiyatı, şimdi basit olsa da onu tahriş eden ve galeyana getiren kaynak yine aynı demektir. Bu halde, tarih de doğa bilimlerinde olduğu gibi bazı durumlarda ispatı güç bir sürü varsayımları kabul etmekten kendisini alamaz.

Doğa olaylarında olduğu kadar tarihi hadiselerde de imkansız bozan birçok sebep ve etki grupları vardır ki bu sebepler arasında takdire şayan güçler ve diğer sebeplerden daha yaygın sebepler tarihin açıklanmasında çoğunlukla belgeye dayanan veyahut tartışmalı kazılar meydana getirirler. Tarihi dönüşümlerin çeşitli zamanların genel özellikleri ve kendine has fiilleri, kıymetinin açıklanması ve tartışılmasına pek az yatkındırlar. Şüphesiz tarihi

olaylar, doğa olaylarından daha ziyade genel hakikatleri elde etmek için daha çok zorluklara maruzdurlar. Fakat tenkit yardımıyla bir büyük kısım da bir yerde tespit edebilir.

Tarihî tenkit, parçalara ayırma ve sebep zincirinde nispi bir yer gösteremezse de hiç olmazsa topladığı belgeler yardımıyla şüphe ve hakikatin sınırını çizecek niteliktedir. İşte sınıflandırma, düzenleme, toplama ve bir araya getirme (synthese/[sentez]) gibi yeni uğraşlar da özellikle tarihi binanın iskeletini oluşturmaktadır.

Tarihçiler aynı çizgi üzere beşeriyetin hayatını meydana getiren fiilleri tamamıyla iki aşamasını değerlendirirler. Bunlardan biri somut fiillerle beşerî eserler, diğeri de ruhun fiillerinden his, ahlak, inanç, ihtiras gibi etkenlerdir. Bu sonuncular yani inanç, ahlak, ihtiras, gibileri "hissiyat" genel adı altında toplanabilir. Bu iki fiil de gerek yardımcı ilimlerin gösterdiği yapılar, yayınlar, eserler ile olsun gerek istihbaratımız vasıtasıyla olsun eski adamların ihtiras ve hislerine ait oldukça samimi birer şahit hizmetini görürler. İşte bu iki kısım istenirse ya maddi veya manevi unvanlarını takınarak bir kısım özelliklerle nitelenerek değerlendirilebildiği gibi diğerk taraftan savaş, siyaset, meslek grupları, iktisat, ahlak gibi etkenler de yine niteleme amaçlı olarak gözden geçirilir. Bazen tarih, bunların tamamını birlikte, genel olarak değerlendir ki bu faydalı olduğu kadar da güçtür. Mesela, Manastır'ın bizden evvel kimlerin elinde bulunduğu, şimdiki idare şekli ile o zamana ait hayat tarzları arasındaki farkları ve bunlardan önce onun coğrafi konumunu, iklimini, havasını, suyunu, ziraatını, ticaretini, sanatını, iktisadını özetle topladıktan sonra diğerk şehirlerin geçmişteki hayatlarıyla karşılaştırma meydana konur. İstanbul'a yerleşen halkın kültür seviyeleri ile ibadetleri, sanayileri, okulları, çalışmaları ve padişahın, ricalin, bakanlığın, Milletvekili heyetinin zihniyet özellikleri sıralanıp buradakiler ile kıyaslanabilirler. Şehirde yaşayan biri ile bir köylü arasında çok farklar varsa da bir milletin oluşumunda etki eden sebepler bizim bakışımızda daima paralel bir şekil arz etmektedirler.

Le Bon, insanoğlunun topluluk halinde yaşadığı için kendi kendisini idare ederken genel ve ortak kanunlarına da uyacağını pek güzel gösteriyor...

Tarihçi Thiers²⁴ e göre tarihteki nakil metodu, olayların sırlarla dolu bağlarıyla birbirine eklenmesini anlar. Halbuki Bougle²⁵: “Bir tarihin tesisi için zar oyunları tarzında hiçbir şeyle ilgisi olmayan olayları bir araya toplamanın yeterli gelmediğini” iddia etmektedir.

Objektivizm ekolü taraftarlarından, Sorbonne Bilimler Akademisindeki Prof. Steve Bos ile Langlois²⁶ gibi akademisyenler, tarihin yalnızca olayları izah etmesini pek yeterli görmekteyler. Lakin, özel açıklamaları genellere bağlamak için hadiseleri kanunlardan sormadıkça bu düşünce ve tahmin var sayım olmaktan kurtulamaz.

Tabiatın her türlü ilmi bir hadiseyi olayların toplanıp bir araya getirilmesi ile zuhur eden özelliklerin ve ilişkilerinin yenilenmesi şekliyle kazanılan kanunlara kadar ulaşmadıkça anlatamaz. Bununla beraber tarihi bir hadiseyi doğuran da yine diğer bir tarihi hadisedir.

La Vie de Jésus yazarı Ernest Renan diyor ki: “Âlemde mevcut bütün ilimler birer tarihtir. Hakikatin her ilmî izahı tarihi kazıları içine alır. Fakat Bougle’un şu fikirleri de hatırdan çıkmamalıdır ki: “Aralarında yakınlık ve bağ olmayan olay silsilelerinde de katien tarih bulunmaz.”

Bir tarihçi ile bir Doğa bilimcisinin kendi çalışma ve araştırmalarında gösterdikleri sebepler ve gerekçeler karşısında biri soyut diğeri de ortak olmak üzere iki izah şekli vardır. Soyut olan tarz, hadiseyi kanuna bağlayarak genel

²⁴ [Adolphe Thiers (1797-1873): Fransız gazeteci, tarihçi ve siyaset adamı. 1871-1873 yılları arasında seçilmiş cumhurbaşkanıdır. Ed.]

²⁵ [Célestin Bouglé (1870-1940): Fransız filozof ve yazar. 1898 yılında Durkheim tarafından kurulan *L’Année Sociologique*’nin yazarlarından. Ed.]

²⁶ [Charles-Victor Langlois: Fransız paleograf ve tarihçi. Orta Çağ alanında uzman olup Sorbonne’da paleografi, bibliyografi ve Orta çağ tarihi dersleri vermiştir. Ed.]

anlamıyla açıklar. Ortak olan da bir hadiseyi diğer bir hadise ile birleştirerek özel olarak meydana çıkarır.

Bazı esasları uygun görerek, bu sayede kanunları, araştırmayı istemeleri bir kısım hadiselerin özel olarak varlığını değil, belki aradaki mesafe ile geçen zamanın niteliği ve özellikleri ile ortaya çıkış tarzlarını soruşturmayla uğraşan doğa bilimleri hakikati hiç de konulmuş kanunlarla araştırıp bulmaya yeltenmez. Bu hususta her bilim bazı tesadüflere fazla önem verir.

Kozmografya, Güneş sistemini (systeme solaire) bir elips şeklinde tahmin ediyor. Fakat, bunun çekim kuvvetinden ileri gelmediği ne malum? Madenlerin parçacıkları arasındaki çekim kuvvetleri hakkında kesin bir netice elde edemeyişimiz, bunu olayların başka olaylara uyumunu bize işaret etmez mi? İşte bu sebepten olaylara hâkim olma, kanunlar hakkındaki hakimiyetimizi de güçlendiremez. Belki olay ile kanun karşılaşırsa, tarih ve doğanın gerçekleri meydana çıkar. Gerek doğa bilimlerinde gerek tarihte bir olayın niteliği ve diğer olaylar ile alakası öğrenilmezse diğer bir olaya sebep olduğu iddia edilemez.

Tarihçi, tarihte büyük maceralara sürükleyen bir şahsı anlatması için o kadar gösterişli cümlelere, açıklamalara gerek yoktur. Bu gibi konular iki tek kelime ile söylenebilir. Çünkü bu hepimizde görülen psikolojik hallerdir. Lakin tarih yalnız bu psikolojik haller ile yazılamaz.

Tarih sadece ırklarla veyahut açıklanan parçalara göre tayin edilmek istenirse antropoloji ve etnolojinin hizmeti ve faydası olacağı ortadadır. Fakat coğrafya bilinmezse temin edilecek faydanın azlığı karşılığında somutluktan da kısmen uzakta bulunulur. Tarihi teşkilatın çalışmasında diğer bazı anlaşmazlıklar (difficulté) göze çarparsa da konunun dışında olduğu için ortaya koymaktan vazgeçiyorum.

Sosyoloji ile tarihin münasebetine gelince, Durkheim²⁷ e göre “tarih, sosyolojinin bir inceleme vasıtasıdır. Sosyolojinin bir devirde veyahut bir millet arasında ahlak, inanç, iktisat, hukuk, din ve siyasi kuruluşlar açısından ne şekilde ve hangi sebeplerle meydana geldiğini anlamak için katiyen tarihe başvurur. Sosyolojinin olayları tarihten başka izah edecek bir aracı yoktur. Bir toplumun bizden pek uzaklarda kalan geçmiş zamanlarındaki sosyal hallerini anlamak için onun çeşitli unsurlarının nasıl ortaya çıktığını yine tarih gösterir. Gerçekten de kan ve ırka dair kraliyetler ile sosyolojinin birçok dalı değerlendirilirse bu ikisi öncekilerden haber veren ilimlerdir. Buradan anlaşılıyor ki sosyolojinin en büyük kısmını inceleyen ve hakkında akıl yürüten hep tarihtir. Fakat elbette bir tarihçi ile bir sosyolog arasında büyük farklar bulunur. Tarihçi her toplumun kendine has varlığını, hatta tıpkı bir toplumun hayat dönemlerinin kapsadığı kısımların her birini tekraren dışına çıkarıp sınırlandırdığı halde, sosyolog kanunları araştırmakla uğraşandır. Tarihçi bir milletin bir döneminde geçirmiş olduğu hukuki, dini, siyasi hayatının ne tarzda bulunduğunu incelese de bu pek de sosyoloğun vazifesi değildir.²⁸ Artık günden güne tarih ile sosyoloji birleşme eğilimi göstermektedir. Sosyoloji alimlerinin ve tarihçilerin inceleyip, değerlendirdikleri somut gerçekleri sosyal neticeler ile aydınlatmaya başladıkları andan itibaren bu mesele daha çok açıklık kazanmıştır.

Salataş: 10 Kanun-ı Evvel 1327

²⁷ [Emile Durkheim (1858-1917): Sosyoloji biliminin kurucularından kabul edilen ünlü Fransız sosyolog. Ed.]

²⁸ Ayrıntılı bilgi almak isteyenler *Sosyoloji* isimindeki eserime müracaat edebilirler.

Muhterem Dostum Doktor Fahri'ye

Tarihe ait tecrübelerim nasıl senin teşvik ve desteklerinle ilerleyebildiyse, Fustel de Coulanges ve eserleri hakkındaki hürmet ve saygım da senin ısrar ve inadınla artmıştır.

Mösyö Fustel'in eserlerini senin aracılığın ve tavsiyenle tanıdığım vakit bende sezdiğin ilk kayıtsızlık izleri bugün tamamıyla yok olmuştur. Bu işlerin fiillerini işaret etmek amacıyla yazdığım şu birkaç sayfa bence gösteriş ve dalkavukluktan uzak, pek aziz olan ismindir diye hoş karşılanırsa gurur duyar ve teselli bulurum.

**Eski Dostun
Subhî Edhem**

[NUMA DENİS] FUSTEL DE COULANGES²⁹

... Britanyalı bir aileye mensup olan Fustel de Coulanges, M. 1830 Mart'ının on sekizinci günü Paris'te dünyaya gelmiştir. Bir aileye veya bir millete mensup şahıslarda ahlaki ve ruhi "ortak sınırlar (traits communs)" dan fayda sağlamak çarelerine başvuranların Mösyö Fustel de bunları bulamayınca şaşırılmaları gerekir. Çünkü görünürde korkak gibi duran bu zat hakikatte cidden güçlü ve sabırlı olmakla beraber hiçbir vakit Britanyalılarda görülen özel vasıflardan bir şeyi gösteremeyecek tarzda yaratılmıştır.

Doğumundan birkaç ay sonra emekli bir Deniz subayı olan babasının dünyaya vedası üzerine Mösyö Fustel'i büyükbabası sahiplenerek eğitim ve öğretimi alması amacıyla fedakarlıklar yapmaya çalıştı. Hatta Fustel de Coulanges kendisi için birçok zahmetlere katlanan bu muhterem ihtiyardan son zamanlarda bile teşekkürler ve minnetlerle bahsetmiştir.

Fustel de Coulanges ilk öğrenimini Charlemagne Lisesi'nde bitirmiştir. Buradan çıktıktan sonra, 1850'de Öğretmen Okulu'na (l'École Normale

²⁹ Fustel de Coulanges'in hayatına ait bazı nakilleri Guiraud'dan aynen aldım.

Supérieure³⁰) girdi. Mösyö Fustel'in tarih ve geçmişe bağlı olaylara karşı ruhunda duyduğu derin ve esaslı eğilimler bu devirlerdir. Bilahare kendi aktarım ve itiraflarında da şu seziliyor ki Mösyö Guizot³¹'nin Fransa'da Medeniyet (La Civilisation en France) dersleri onun ruhunda güçlü izler bırakmıştır.

Mösyö Fustel'in pek sakin ve mülayim olan hali kendisinin serbest bir düşünce ile öğrenimine devam etmesine uygundu. Fakat Öğretmen Okulu'nun Mösyö Dubois³²'nin bakımı ve idaresi altında bulunması pek uygun görülüyordu. Okul zaman çizelgesi daha sık bir kontrolün, daha sınırlı bir öğretimin varlığı lazımdı. Coşkun yetenekli bir doğuşun, dar bir sınır içinde bir iklimin istenildiği bir zamanda bütün fikirlere özgürce tahammül edilmesini arzu eden bir okul müdürünün böyle yerlerde durmasına izin verilemezdi. Biraz sonra, güçlü bir darbe Dubois'yu bulunduğu makamdan düşürdü. Şimdi o bölümü aynı senenin Temmuz'unda Saint Nicolas de Chardonnet Katolik Medresesi öğrencilerinden Mösyö Michelet³³ işgal ediyordu. Böylece hem dini hukuk savunulmuş hem de "assemblée legislative" yasama grubu programları birleştirilmiş oldu.

Mösyö Michelle'in müdürlüğe tayini ile öğretimdeki özgürlük de sekteye uğradı. Artık Mösyö Fustel çalışmak için eski kolaylığı bulamıyor, sorunlara göğüs germek çarelerini araştırıyordu.

³⁰ [Kısa adıyla ENS (SPL)Fransa'nın en seçkin ve prestijli yükseköğretim kurumlarından biridir. Her düzeyde öğretmen yetiştirmektedir. Günümüzde Université Paris Sciences et Letters'ın da ortak bileşen kuruluşu (établissement-composante)dur. Kökenleri Fransız devrimine kadar uzanmakla beraber şu anki hali 1826'lara dayanmaktadır. Ed.]

³¹ [François Guizot (1787-1874): Fransız tarihçi ve siyaset adamı. Paris Üniversitesinde verdiği dersler, *Histoire de la Civilisation en Europe* (1828) ve *Histoire de la Civilisation en France* (1830) isimli eserlerin temelini oluşturmuştur. Ed.]

³² [Paul François Dubois (1793-1874): Fransız gazeteci ve siyaset adamı. 1840-1850 yılları arasında École Normale'in yöneticiliğini yapmıştır. Ed.]

³³ [Jules Michelet (1798-1874): *Histoire de France* isimli başyapıtın yazarı olan Fransız tarihçi. 1827 yılından sonra École Normale'e öğretim görevlisi olarak atanmıştır. Ed.]

Katolik okulu mezunu Mösyö Michelle'in dine karşı göstermiş olduğu güven üzerine burasını gerçek bir Hıristiyan okulu haline getirmesi için önceden verilen emrin etkisi, bu kişinin Öğretmen Okulu'nda dini bir yayın hizmetini üstlenmesini hazırladı. Fakat yine ortada bir engel vardı. İkinci Müdür Mösyö Vacherot³⁴... Bakanlığın bir emri bu hürriyetperver kişinin de işten el çekmesine neden oldu. Şimdi, Mösyö Michelle serbest ve mutlu bir şekilde çalışıyordu. 1852 Nisan emirnamesini (decret) düzenleyen sanki kendisiydi. O bütün şiddetiyle kararları tatbik ediyor. Yürütmesindeki çalışkanlığı görmek istiyordu.

Mösyö Gairaud'ın 1850 *Buhranı* adlı eserinde söylediği gibi bu devir bir 'zillet asrı' idi. Üç senelik bir öğrenim koşturmacasında bütün talebe sadık ve gayet güçlü birer papaz adayları olacaktı.

Mektebin bu zamanda kazandığı durumdan bahsederken Mösyö Prévost Paradol³⁵, "Hocalar fiillerimizdeki hürriyeti cesaretlendirmeseler bile diyorlar: Bizi gizlice teşvik eder gibi gözüktüklerinden okulda gerçekleştirilen bu baskılar talebeyi pek de rahatsız etmiyordu. Lakin ardından özellikle agrégation [á la nobless³⁶]lar da kaldırıldı. Artık öğrencilerin çoğu ile birlikte Fustel'de de bir sıkıntı baş gösterdi. O, bu okula tarih birikimini güçlendirmek maksadıyla girmişti. Halbuki bütün zaman boş şeylerle doluyor, fayda sağlama adına için hiç zaman kalmıyordu.

³⁴ [Étienne Vacherot (1809-1897): Fransız filozof ve politikacı. Felsefede eklektizmin temsilcisidir. Aristoteles üzerine Franzca, Saint Anselm üzerine ise Latince bir tez savunmuştur. 1836 yılında École Normale'de araştırma müdürü olarak atanmış ve bu sebeple birçok önemli isim üzerinde etki bırakmıştır. Ed.]

³⁵ [Lucien-Anatole Prévost-Paradol (1829-1870): Fransız deneme yazarı. École Normale'e 1849'da girmiş, birinci olarak mezun olmuştur. *La France Nouvelle* adındaki kitabı meşhurdur. Ed.]

³⁶ [Agrégation, meritokratik bir tür asiller cemiyetinin oluşturulması için yapılan sınavları ifade etmektedir. Prévost Paradol'un Bonaparte ve darbe karşıtı konuşması sonrasında bu müesseseye kaldırılmıştır. Liberal ruhun merkezi olan la rue d'Ulm askeri müdahaleye uğramış sonrasında ise "haute surveillance" denilen yüksek gözetim rejimi idareyi devralmış, felsefe ve tarih yasaklanmıştır. Ed.]

Fustel, sakın, nazik, zeki bir öğrenciydi. Yumuşak huylu bir özgürlükle ile geçen öğrencilik zamanında öğretim ve ders hayatında onda şüphe edilecek bir vasıf bulamıyorlardı. O, bu ferasetten istifade etti. Hükümetin gençlerin zekâları üzerinde küçük bir uyanış ve keşif izi bırakacağından emin olduğu kitapları yasaklamasına rağmen o bunları birer birer okumaya vakit buluyordu. Sonraları bu yöntemle özel alanını bir kat daha genişletti. Bununla beraber okulun muallimleri de talebenin birer yardımcısıydılar.

Mösyö Jules Simon³⁷ yemin ettiği için haksız yere görevinden alınmıştı. Bunun sonrasında Mösyö Berger³⁸ de cumhuriyet taraftarlığıyla suçlanarak kadro dışı bırakıldı. Ve bu sebeple herkesin muhalefet ve inadına rağmen eski liberallik fikri pek boşuna yürürlükte tutulmaya çalışılıyordu. Bu asılsız teşebbüs genç talebelerin hiç de kabul etmek istemedikleri inanca dayanan bir boyunduruğun hükmü altında bulundurulması için müracaat edilmiş bir araçtan başka bir şey değildi. Gençlerin kendilerine has düşüncelerindeki eğilim ve ortaya çıkışı anlamak onların takdir ve heves ettikleri şeyleri öğrenmek maksadıyla öğretime serbestlik verilmişti. Fakat bir taraftan bizzat hükümet veyahut onun vekilleri okulda tarih öğretiminden ve esaslı bilgiler alınacak özel birikimlerden sakınılması özellikle mezhebî ve dinî felsefe ile uğraşılması emrini gayet şiddetle veriyor ve tamamıyla uygulamasını görmek istiyordu. Söz hakkı yalnız amirlerinin arzusundan ziyade kendi doğal açıklamalarına bağlı kalan Mösyö Michelet ve Mösyö Fortoul³⁹'un idi.

Okulun bu iki hayatı talebe üzerinde yalnız bir noktadan etki bırakıyordu. Evvelce de söylendiği yönüyle özel yarışma sınavlarının (congregation) kaldırılması Latince ve Yunancadan ibaret eski öğretim ve ders yönteminin zorlanması en çok talebenin canını sıkıyordu.

³⁷ [Jules François Simon (1814-1896): École Normale'de Felsefe Tarihi hocalığı yapan Fransız siyasetçi. Ed.]

³⁸ [Jean Jacques Berger (1790-1859): 1830 Devrimi'nde aktif rol üstlenen Fransız siyaset adamı. Vali ve senatör olarak görevler üstlenmiştir. Ed.]

³⁹ [Hippolyte Fortoul (1811-1856): Fransız tarihçi ve siyaset adamı. Ed.]

Resmî talimat ve gelecekteki muallimliğe hazırlanmak için gerekli zihnî uğraşlar arasına bir de fazla olarak karışan bu gibi mecburiyetler talebenin ruhunda nefretle birleşik bir isyan hissi uyandırıyor. Yönetimin bu bitmek tükenmek bilmeyen bunaltma ve yasakları istenilmeyen yasak edilen hususlara karşı garip bir takip etme inadını doğuruyordu. Lakin bütün talebe arasında en ziyade üzülen Fustel De Coulanges idi. Çünkü o hiçbir vakit bu mecburi itaatin bu derecedeki şiddet ve inadını ummamıştı...

... Okulun edebiyat hocaları Mösyö Fustel’de şiir ve sanata karşı dikkate sayan doğuştan bir yetenek ve gelişimin olmadığını hep birden söylerler. Zaten o da hakikaten pek hoşlanmadığı bu konuyu uygulamaya pek az bir zamanını ayırabilmiştir. Onun yerine tarih dersindeki yeteneğini göstermede gecikmemiştir. Mösyö Fustel daha bu vakitler derin araştırmalarda bulunmak, tarihi ilgilerin birikimlerini incelemek, güç meselelerin çözümünü meydana çıkarmak gibi bir sürü emellerle yanıyor ve uğraşıyordu. Eğer onun bir mesleğin birikimleri altında bulunuşu tartışılacak olursa şu da hatırdan çıkarılmamalıdır ki bu gibi hatalar dünyada pek az kimseye nasip olan şeylerdendir.

Mösyö Fustel bu pek baskıcı; idaresi zorunluluk altında ezilen okulda hemen üç sene zarfında pek büyük faydalar elde etti. Hatta 1888 miladi sene-sinde enstitüye başkan tayin olunduktan sonra bu fayda sağlamanın ortaya çıkışına dair memnuniyeti kendi meslektaşına şu suretle naklediyordu: “Mösyö Vacherot, hiçbir vakit bize özel bir ilimden bahsetmemiştir. O, bize yalnız şu hususları söylemiştir: “Daima serbest düşünmek hayatta güçlü dönüşümlerle doğru yürümeye çalışmak...” Mösyö Chérue1⁴⁰ de bize, onlarla doğruluğa mazhar olunan ciddi halleri öğreterek kendi fikirlerimize uysun

⁴⁰ [Pierre Adolphe Chérue1 (1809-1891): École Normale’de öğrenim gören Fransız tarihçi. 1830’da sınavı geçerek öğretim görevlisi olmuştur. Ed.]

uyumasın hakikati seveceğimizi, onu istediğimiz gibi değil, belki olduğu gibi göreceğimizi ve nasıl araştıracağımızı öğretiyordu.”

Mösyö Jules Simon,⁴¹ bana otuz sekiz sene önce Descartes’ın *Discours De La Methode*⁴²unu açıklamıştı. Benim çalışmalarım hep oradan çıkmıştır. Zira Descartes’in fikrimden çıkardığı bu şüpheyi (doute cartésien/[kartezyen şüphe]) tarihe uyguladım.

Fustel De Coulanges’in ruhunda önemli bir iz bırakan büyük simalardan bir ikincisi de İngiltereli filozof Francis Bacon’dur. Mösyö Fustel’in hayatını yazan araştırmacılardan Fransa Öğretmen Okulu muallimlerinden Mösyö Guiraud, “Fustel De Coulanges’in *Novum Organum* ile uğraşı derecesini pek de kestiremesem de herhalde bu İngiliz âlimini Descartes’ten üstün bulduğuna şüphe edilemez” diyor. Mösyö Fustel’in deneysel ilimlere uygulanan gözlem yöntemini kurmakla beraber bugünkü felsefeyi meydana çıkarmak şerefine hakkı tamamıyla Bacon’a ait olduğuna inancı vardır. Hakkı, muallimlik mektebinde kaleme aldığı birkaç yaprak Bacon’un büyüklüğü adına sonsuz bir şeref ithaf eder. Bu sayfalarda daima bu kıymetli muallim için ona hayran olan öğrencinin takdirleri, iyilikleri gözükür.

1853 senesi Teşrin-i Sânisinde Fustel De Coulanges, Atina Okulu’na girdi. O, doğudan memleketine dönüşünde ne bir antika eser âlimi gibi nadir şeyler ne de bir seyyah gibi bir sanat veya bir bilime karşı şiddetli meyil (dilettantisme) getirdi. O, sadece bir tarihçi olmuştu. Bununla beraber Sakız Adası (Chio) kalıntılarından da büyük neticeler elde edememişti. Buna karşılık, beldeyi en ince ayrıntısına kadar araştırdı. Sağlam ve pek nadir birçok belgelere sahip olduktan sonra neticede Sakız Adasının tarihine dair uzun kıymetli bir muhtıra meydana getirdi.

⁴¹ Asıl ismi “François Jules Simon- Swiss [İsviçreli]’tir. 1814’te Lorient’te doğmuştur. Kendisi Fransız’dır. Meşhur siyasetçi ve ruhi felsefecilerindendir. 1896 miladi tarihinde vefat etmiştir. *Compte-rendude L’Académie des Sciences morales* [Ahlak Bilimleri Akademisi raporu. Ed.].

⁴² [Bk. *Metot Üzerine Konuşma*. Ed.]

Bu eser bütün manasıyla tam, açık ve muntazam olduğu gibi aktardıklarının sıhhati, üslubundaki icaz, misallerindeki işlenişiyile gayet güzide çalışmalarının özüdür. Okuyucu bu muhtırayı okurken, Başlangıçtan sonuna kadar fikrini bir hat üzerinde götüren izah gücünde derin bir ifade gücü bulunur. Ona göre, Sakız Adası sakinleri (les chiotes) hayatlarının bütün akışında kendilerine has olan özelliklerin sınırını tam manasıyla muhafaza edebilmek gücünü elde etmiştir. Birçok savaş, ihtilal ve yabancıların galibiyeti onların ruhunda küçük bir değişiklik oluşturmadığı gibi gerek Türklerin gerek Cenovalıların hükümleri onları eski adetlerinden vazgeçirmemişlerdir. Onlar yine önceki gibi tedbirli, olumlu ve çalışkan, kazançlarında İffetli, sert ve biraz dost olarak kaldılar. Sakızlıların ruhlarını yakından incelemeye vakit bulan bu basiretli âlim, gelecekte milletlerin hata ve faziletlerindeki (qualite) süreklilik fikrinden ansızın vazgeçti. Ve onların düşüncelerindeki ve hissetmelerindeki tarzları zamanın Batı eli altında olduğunu kabul görerek beşerî ırkların manevi halleri, hadiselerin tesiri altında aşama aşama, devamlı bir şekilde değiştiğine inandı.

Yunanistan'dan geriye döndükten sonra 1855 miladi senesi Temmuz'unda Amiens Sultani Mektebine (Lycée'd' miens) muallim olarak atandı. Burada edebiyat yarışma imtihanlarına hazırlanmak için büyük ve devamlı bir gayret ile çalışmaya koyuldu. O zamanın düzeni, Muallim Mektebinden çıkarken bu imtihanın verilmesine engel olmuştu. 1857'de birinci başarısızlıktan sonra imtihanları kabul olunca artık o tarih muallimlerine mahsus olan kürsüyü işgal edecekti... 1858 senesi Mart'ının onuncu günü Paris'teki doktora ve tezlerini hazırlamaya başladı. Latince vereceği tezdeki meselenin konusu şuydu: Quid vestae cultus in institutis verterum privatis puplicisque aluerit

Buna verdiği cevabı *Cité Antique* bütün bir temelini gösterir. O, “Polybe”⁴³ hakkında kaleme aldığı Fransızca tezinde İsa’dan evvel ikinci asırda bir Yunanlının kalbi, muzafferiyet için nasıl hazır edildiğine ve Romalıların zaferleri nasıl gerçekleştiğine dair irade ettiği olağanüstü örnekler, fikrî deliller, ifade-sindeki kolaylıklar, üslubundaki açıklıklarla bütün uzmanların dikkatini kazanacak kadar büyük bir güç gösterdi. Mösyö Fustel De Coulanges “Polybe” ismindeki eserinde hiç de başarılı olamamıştır. Bu bir tarih olmaktan ziyade güçlü bir (plaidoyer) savunmacılıktır. Gençliğin eser yayını hevesi onu birçok hatalara düşürmüştür. Şüphesiz bunlar tarihi bilinmezleri çözümlenmek ve basitleştirmek eğilimindeki istekten çok kendisinin çalışma ve deneydeki eksikliğinden ileri gelmiştir. O, eserinde, Yunanlıların bütün grupları arasında iki rakip kısmın varlığını kabul ediyor. Bu kısımlardan birini aristokrat ve “Achéenslerle”⁴⁴ müttefik Romalılar taraftarı... Diğerini de demokrat ve “Etolienes” le anlaşmış Makedonya dostu gibi görüyor. Bu husus o vaktin şüpheli kalmış tarihi olaylarına karşı bir aydınlanma nuru serpmek düşüncesinden ise de yine bir fikir hatası olmaktan kurtulamaz.⁴⁵ Hatta bu kitabın bazı cümleleri bize Fatalistik bir şekilde gösterilebilmektedir. O, olayları Fatalist yöntemler ile açıklamaya yeltenirken neticesini Determinist olarak bağlamıştır. Şüphesiz burada gayet şüpheli ve gizli bir husus vardır.

Doktora imtihanlarında başarılı olduktan sonra Mösyö Fustel, Amiens’deki Saint Lui Lisesi’ne tayin edildi ise de o burada iki seneden fazla oturamadı. Bu ilk senesinde katiyen sınıfta sakın ve samimi bir sessizliğin

⁴³ (*Polybe*) *Ou La Grèce Conquise Par Les Romains* ismiyle anılmaktadır. [Polybios (M.Ö.203-M.Ö.120): Antik Yunan tarihçisi ve politikacı. *The Histories* isimli eserinin tamamı kırk ciltten oluşmakla birlikte günümüze dört cildi ulaşmıştır. Ed.]

⁴⁴ [Akalar: Homeros’un *Odysee* ve *İlyada*’da eski Yunanlılar için kullandığı bir kavram. Ed.] Thesalie ahalisine verilen isimdir. Bunlar başlangıçta Péloponnese’i zapt etmişler, bilahare doğular tarafından bozkr delmişlerdi. Péloponnese’in kuzey kıtasını kurmaları bu karışıklıktan sonradır.

⁴⁵ Fazla malumat almak isteyenler, Mösyö “Dubois”nın *Les Ligues Étolienne et Achéenne* adındaki kitabına müracaat etsinler. [Marcel Dubois (1856-1916): Fransız coğrafyacı. *Annalés de Géographie* isimli meşhur akademik coğrafya dergisinin de kurucusudur. École Normale’e 1876 tarihinde girmiştir. Ed.]

mevcudiyetini görememiştir. Talebelerle bir anlaşma yaptı. Muallim bir saat zarfında devamlı konuşurken herkes susacak ve dinleyecek. Bundan sonra her şahıs kendi fikrinde ve hareketinde serbest kalacaktı. Mektebin orta öğretimi onu kendi meşguliyetlerinden alıkoyuyordu. Zaten öğretim yöntemlerinde birçok yetersizlikler gördüğünden burada çok kalmayı hiç arzu etmiyordu. Onun amacı bir fakülte hocası olmaktı. Sonunda bu arzusuna nail oldu. 1860 senesi Teşrin-i evvelinde Strasbourg Lisesi'ne gönderildi.

Fustel De Coulanges'nin Strasbourg'daki hayatı pek hoş ve faydalı geçmiştir. O, buradaki ikametinden büyük bir mutluluk hissesi aldığını söylüyor. 1864 tarihi on beş Nisan'ında dostlarından birine yazdığı mektupta bu liseye hocalık ile giderken ruhundan bütün tarihi kavrama emelini beslediğini anlatıyor. O burada derslerini verirken birçok tarihi meselelerin de çözümünü uğraşıyordu. Mesela, Galyalıların ortaya çıkışlarını, göçlerini, savaşlarını ve müesseselerini araştırıyor. Roma Cumhuriyeti'nin kuruluşunu, Fransa'da on dördüncü Luis'nin saltanat zamanına kadar geçen monarşiye dayanan bir iradenin prensiplerini, Elizabeth zamanına kadar İngiltere meşrutiyeti daha buna benzer birçok konuyu derslerine ilave ediyordu. Buna rağmen pek fazla itibar göremiyor ve karşısında on iki kişiden fazla dinleyici bulmak için güçlük çekiyordu. Dinleyenlerin adedini çoğaltmak maksadıyla o, hiçbir hileli (artificieux) vasıtaya başvuracak kadar tenezzül göstermemiştir. Onun pek yeterli olan dirayeti (talent) bu hususun sağlanması için vaktini boşa harcamadı. Aziz dostlarından Mösyö Perro'ya yazdığı hususi bir mektupta, "hakiki ilim asla can sıkımaz. Aciz olmakta en birinci sebep genelin hoşuna giden hususları istemeyerek göstermek ve belirlemektir. Ben bunları bildiğim için boşuna yer işgal etmekten çekiniyorum." diyor.

Derslerinde hiçbir vakit faydasız ayrıntıyı ileri sürmüyor Hippolyte Taine gibi her şeyi genelleştirme ve sadeleştirme yöntemini uygulamaya çalışıyordu. *Kadim [Antik] Medeniyet*⁴⁶ adlı eseri okunacak olursa Yunan ve Roma dini, kanunu ve hukukunun veciz ve tarihi bir fikirle neticelendiği görülür.

O anlatımına hız vermek veyahut dinleyenlerin dikkatini çekmek için hiçbir yapmacık ve sahte araca başvurmamıştır. Belirgin bir ahlakın apaçık görünen ortak çizgilerini göstereceği vakit onun kendisine has bir söyleyişi, hitabı vardır. Hatta bir defasında Romalıların özelliklerinden bahsederken şöyle demişti: “Bir Romalıda en yüce olan şey, beldeye tam bir bağlılık göstermektir. O aslen beldenin (cité) menfaatine ters gelen hareketleri tercih etmez. Kendisine verilen maddi şeyleri sahiplenmekten uzaktır. Yunanlılarda olduğu gibi beldedeki kargaşa (guerre civile) esnasında hiçbir vakit yabancı ile ittifak görülmemiştir.

[H]Annibalı Roma'nın kapısında gördükleri zaman hepsi birden aynı noktaya hareket ederler. Bu zaman inkılap bitmiş, halk yalnız rakibin rakibi olmuştur. Bununla beraber Romalı düşmanın karşısında ne aşağı görünür ne de rüşvetçi.

Scipion⁴⁷, Kartacalıları mağlup ettiği zaman askerleri ona tuttukları esirlerden en seçkinlerini getirmişlerdi. Ne yapılacağını biliyordu fakat, general [H]İspanyollarının⁴⁸ kendisine baktıklarını sezince onları, “Romalılar faziletlidir.” dedirtmek için azat etti.

⁴⁶ [The Ancient Regime. Ed.]

⁴⁷ Scipion küçüklüğünden beri Romalılara karşı derin bir husumet besleyen Kartaca generallerinden [H]Annibal'ı mağlup eden bir Roma konsilidir. [Publius Cornelius Scipio Africanus (M.Ö.236-183) [Ed.]

⁴⁸ [Burada müellifin yanlış okuduğunu varsayıyoruz. Hispanya, Romalıların Andorra, Portekiz, İspanya ve Cebel-i Tarık'ı kapsayan İber yarımadasına verdikleri isimdir. Ed.]

Strasburg ciddi şeylerden hoşlanan bir şehirdi. Mösyö Fustel ifadesindeki güç, yargılarındaki doğruluk ile çoğunluğun takdirini topladı. Biraz sonra birçok talebe Mösyö Fustel'in derslerine devama başladılar. Bir gün sınıfta dinleyicilerin toplamı üç yüze çıkmıştı. Bunlar arasında Mösyö Fustel'in konferanslarını büyük bir gayretle not eden birçok sakallı adamlara bile rast geliniyordu. Derslerin sonunda bütün müdavimler ve bilhassa "Saint Givem" sokağında onun anlatımı ve jestleri üzerinde uzun uzun konuşmalar oluyor. Medihler ve övgüler birbirini takip ediyordu. Bu ilmi hareket ona derin şerefler vermesine rağmen onun gizli bir emeli vardı. O, şimdi kürsüsünün yanında tarihi belgeleri incelemek için güzel bir laboratuvara muhtaçtı. Bunun, Almanların "séminaires"lerine benzemesini istiyordu.

Mösyö Fustel ilk senelerde Strasburg'u pek hoş bulmuştu. 13 Haziran 1862 tarihli yazdığı mektupta, "haksız yere şikayetçiyim. Burada alışılmadık bir şekilde kabul gördüm. Mesudum, hürriyetim de tam, çalışıyorum." diyordu. Fakat üzücü olan bu rahatlığın da çok devam etmemiş olmasıdır. Biraz sonra maddi hastalıklar onu yakaladı. Nemli bir iklimin neden olduğu sürekli devam eden nezleler, boğaz hastalıkları onu eziyordu. Artık biraz da sıhhati düşünmek gerekiyordu. M. 1866 tarihinde mecburen Fransa'nın güneyinde lacivert ve latif seması altında bir sığınak bulmak gerekiyordu. Bu esnada memuriyetinin değiştirilmesi için tekliflerde bulunuldu. O buna kulak bile asmamıştı. Çünkü, kendisine pek alıştığı ve çalışmalarının semerelerini topladığı bu güzel şehri terk biraz güç geliyordu. Fransa'daki vilayetlerden hiç hoşlanmıyordu. Paris'te bir kürsü işgal etmek onun fikrini gıcıkliyordu. Uzun bir ikametın sağlık fikrine küçük bir arzu bırakmasından çekincesi vardı.

17 Teşrin-i Evvel 1869 tarihli Mösyö Perro'ya yazdığı bir mektuba şöyle başlıyordu: "...Fena kullanılmamak şartıyla vilayet güzel. Tembelliğe sebep olacağımdan çekincelerim var. Damarlarımdaki kanın eskisine nazaran daha ağır dolaştığını zannediyorum. Dostça konuşacak kimse bulunmuyor. Bir arkadaşı dertleşmek için değil, çalışmak için arıyorum. Dünyada çabucak unutulmuş gibi kimsesizim. Bir gün gelir de bugünkü kuvvetim de tamamıyla

biterse ne yapacağım. Bununla beraber yine çabam var. Aynı azim ile çalışıyorum. Lakin, bu çalışma neye yarıyor ki! İtinayla bıraktığım işleri aynı şekilde rüzgâr götürüyor.⁴⁹ Bir haftalık aralıksız ve devamlı bir çalışmadan sonra cumartesi günleri birer saat konuşma yapıyorum. Bundan bana yalnız bir alkış tufanından, daha doğrusu, hiçten biraz fazla bir şey kalıyor. Bana bu kadar az bir şey bırakan konumdan memnun değilim.”

1870 senesinde Muallim mektebinin tatil edildiği esnada derin bir üzüntüyle fırsatı yakaladı. Müsabakaya girenler çoktu. Bilhassa bunların arasında *Philosophie de l'Art* yazarı Hippolyte pek müthişti. O tedbirli davranarak hızlıca Paris'e gitmedi. Müsabakaya girecek eserleri ve kendisini çevreye tanıttacak dostları vardı.

Mösyö Duruy⁵⁰ öteden beri Fustel De Coulanges'ı Paris'e getirmek için birçok teşebbüslerde bulunmuştu. Nihayet muvaffak oldu. Aynı senenin 27 Şubat'ında tayini kendisine bildirildi. Tabi artık Strasburg'dan ayrılık belgesi lazım geliyordu. Bu haberi öğrendiği gün eski talebelerinden ayrıldığına biraz hüznünlendi.

Ve ... “Burada saf bir şevk havası içinde yaşıyordum. Fakat beni sıkıyordu. Şimdi mektepte ihtimal öncesinden daha az bağımsız ve daha az çalışkan olarak yaşayacağım. Hiç olmazsa günlük kokularıyla sersem olmaktan kurtulacağım.”⁵¹ diyordu.

Strazburglular pek hürmet ettikleri eski hocalarını unutacak kadar vefasızlık göstermediler. Harpten biraz sonra Fustel De Coulanges'ın kendilerine

⁴⁹ Verba volant autant en porte le vent.

⁵⁰ Victor Duruy on dokuzuncu asırda yaşamış iyi bir hükümet adamıdır. Bakanlığı zamanında Fransa eyaletlerinden bir mektepte hocalık eden Fransa'nın en faziletli tarihçilerinden “Ernest Lavisse”i muallimlikten çıkarıp teşkil ettiği kabineye dahil etmişti. O eski birliğe karşı daima karşı çıkarak hazır olan o zamanın muhafazakâr siyasi partilileri Bakana, böyle bir münasebetsiz hareketin gerçekleşmesinden dolayı hücum ettiler. Halbuki Lavisse'in Almanya'daki fikri hareketlere vakıf olan Duruy, düşüncesindeki isabeti zamanla halka pek güzel ispat etmişti. Eserleri arasında Roma ve Yunan tarihleri değerlendirmeye şayandır.

⁵¹ 3 Mart 1870 Mösyö Perro'ya mektuplar.

bir konferans vermesi için tekrar davet ettiler. Ders haricinde talebelerine fazla bir şey söylemek adetine uygun değil iken o sabredemedi. Seyahatine son vereceği anda hüzünlü bir sesle kendisini derin bir teslimiyetle seven talebelerine: “Eğer, Strasburg bize bir gün iade olunur ve içinizden birisi orada benim eski kürsümü işgal edecek olursa hatıramı bir an olsun yad etmesini istirham ederim.” dedi.

Kadim Medeniyet (Cité Antique), Fustel De Coulanges’ın, Strasbourg’daki ikameti esnasında devamlı ve inatçı gayretler sonucu ortaya çıkardığı fikrin bir mahsulüdür. Eski Roma ve Yunan kavimlerinin dinine, hukukuna, en ince dallarına kadar açıklayan bu eser tarihi eserler arasında metin bir seçkinliğe sahiptir.

Mösyö Perro’ya yazdığı diğer bir mektupta: “Daha birkaç sene zarfında bizim eski İtalya ve Yunanlılara karşı sadık kalıyorum. Bu son iki sene zarfında, hiçbir şey yazmaksızın onlarla meşgul oldum. Gelecek sene derslerimi ‘kadim medeniyet’ konusu üzerine vermek niyetindeyim. Ve bu derslerin ileride bir kitap haline gelmesi de mümkündür. Bu mektebin içindekilerden de anlaşılıyor ki o bu eserini yazarken hiçbir vakit bir kitap şeklinde hayal etmemiştir. Onun niyeti sadece ders vermektir. Halbuki bir sene sonra bu dersleri gayet güzel bir eser halinde meydana çıkmış ve kendi el yazısı ile kaydedilmişti. Fakat ne yazık ki bugün gayet faydalı eserler sırasında anılan bu kitabı bir baskısını bulmakta pek çok soruna uğramıştı. Hatta birinci baskının örnekleri bile pek sınırlı miktardaydı. Halbuki, 1865’te kitapçı, ikinci baskısını da ilandan kendisini alamamıştı.

Bu senelerde Paris’te yayıncı *Année Littéraire*⁵² gibi edebi dergilerde bir iki eleştirinin gözükmesi herkesin fikrinde bu kitabın ciddiyeti hakkında güçlü

⁵² [Élie Fréron’un editörlüğünde çıkan Fransızca edebiyat dergisi. Ed.]

bir esas hazırlayabilecek durumdaydı. Onun eserini takdir edenler arasında Saint Bevi, Hippolyte ve Perro gibi eleştirmenler söylenebilir.

19 Ağustos 1865 tarihli *Révue Des Cours Littéraires* eski dostlarından Mösyö Tournier'in insaflica yazılmış bir makalesi bu esere layık olduğu kıymeti verecek niteliktedir. Deniyor ki: "... Fikirlerin ciddiyetindeki devamlılık, değerlendirmelerde zarafet, intizamdaki açıklık, özellikle üsluptaki incelik ile bir kitap gösterilmesi gerekirse o da bu eserdir."

Pek eski zamanlarda tarih, edebiyatta bir tür olarak gösterilmiş, sonraları da tamamıyla araştırmacıların düşüncelerindeki kudrete tabi olmuştur. Onun akışında bir reaksiyonun görünüşü bu asra tesadüf eder. Eskiden en büyük tarih âlimi diye gösterilen sanatkârane yazı yazarlar eski milletlerin ağzıyla dualar seslendiren, düşmanlar yağdıran araştırmacılarıdır. Artık, pek güzel anlaşılmıştır ki, âlemde tarihçi olmaktan güç hiçbir şey yoktur. Araştırmacı bir bakışa sahip olmayan uzun ve büyük araştırmalara dalmayan katiyen tarihçi değildir. Bu gibilere sadece bir masalcı demekten başka hiçbir isim bulunmaz.

Asrımızda tarih iki noktadan yazılıyor. Bu yazılar da "tarih, tarih içindir..." ve "tarih, olayları incelemek içindir..." gibi iki görüşe kapı açar.

Bugün iyi bir tarihçi olmak isteyen kişinin, her şeyden önce etkili bir bakışa sahip olması, sonra çok okuması lazımdır. Fikrimce durmaksızın incelemelerde bulunmak, büyük araştırmalara girişebilmek için muallimlikten emin aracı yoktur.⁵³ Bundan başka tarihin betimleme değeri olan işaretlerini yakından görebilmek, beşerî, güçlü özelliklerini ortaya çıkarabilmek için tarihi araştırmaların incelenmesi ve tenkidî bir özetini yapacak kadar kendini adama hissine de sahip olmak -"Tarih" adı altında yazdığım makalede söylediğim gibi- şartların birincisini oluşturur.

⁵³ Muallimliği seçmekteki amacım âlim olmak için bu sanatı en değerli bir yol bulduğumdandır.

Bacon, Mostesquieu, Guizot, Hippolyte gibi dâhilere göre tarih ruhi sebepler ile gayelerin birleşmesiydi... Fustel De Coulanges *Kadim Medeniyet-(Cité Antique)*inde bu hususu gözden kaçırmamış, eski Romalıların ve Yunanlıların hallerini araştırmış, kurdukları toplumlarını incelerken adetlerin, inançların, düşüncelerin hiç de bugünkü insanlarınkine benzemediğini açık bir şekilde anlatmıştır.

Fransa'nın ünlü tarih âlimlerinden Ernest Lavisse'in Fransa Akademisinde gerçekleştirmiş olduğu bir konuşmaya cevap olarak Gaston Buvasse konuşmasında Fustel De Coulanges şöyle tavsif edilmişti: "... Bazı tarih alimleri var ki, hakikati daha yakından görmek, kendilerini oyalayacak uğraşılardan kurtulmak emelinde olduklarından tarihi anlara tamamıyla fikirlerini bağlayabilmek için sizin takip ettiğiniz çekingenlik usulünden sakınırlar! O suretle ki kendiliklerinden ayrılarak hâkim oldukları hususları katiyen görmemek ve duymamak isterler. Bunlar tıpkı Kaş dağının zirvelerinde asırlarca ömür süren rahipleri andırırlar. Roma'dan Napoli'ye giden en işlek yolun üzerine rast gelen bu bölgenin yakınlarında orta çağın (Moyen-ages) tümünden çılgınlıklarını yırtarken onlar derin araştırmalar ile fikirlerini işgal ettiklerinden gözlerinin önünden geçen gürültülü halka bakmak için aşağıdakileri seyretmeyi akıllarına bile getirmezlerdi. Bildiğiniz hürmet ettiğiniz bir tarih âlimi, aynıyla bu rahiplere benziyordu. Kendi inzivasında hiçbir şeye karışmayarak bütün zihni kudretlerini, ruhi meyillerini (impulsion physique) geçmişi incelemeye has kılmıştı. Bu kulluktan ürkmeyen gayretli tarihçi Fustel De Coulanges'dır."

...*Cité Antique'*de Fustel De Coulanges, eski Yunan ve Roma milletini, bir ırkın iki şubesi gibi kabul ediyor. Bir kaynaktan ayrılan lisanlar ile fikirlerini beyan ettiklerinden ikisi de hemen aynı müesseselere sahip oldukları gibi inkılapların sırasında da aynı benzerliğe uğradıklarını söylüyor.

Mösyö Fustel bu iki milletin baskın inançları ile kanunlarını mukayese ederek aile teşkilatı, babanın etkisinin oluşması, kullanım hakkı, veraset vs.

gibi hususları temin eden şeyin bir dinden başka bir şey olmadığını görmüştür.

Aynı din başlangıçta sınırlı olan teşkilatını genişletti. Bunları bir şehir (cité) haline soktuktan sonra ailede olduğu gibi toplumlar büyüdüğü zamanda da hükmünü gerçekleştirmekten geri kalmadı.

Eskilerin bütün siyasi müesseseleri dinden ortaya çıkmıştır. Onlar özel hukuklarını nasıl dinden çıkardılarsa site de kendi usullerini, kurallarını, hükümlerini bu ilkel dinden almıştır. Bu eski inançların değişimi ve unutulması zaman almıştır. Dinin değişimi, siyasi kurumlarla, özel hukuk üzerinde de etkiler göstererek bir sürü inkılapları doğurmuştur.

Fustel De Coulanges diyor ki: "...Hiç şüphe yok ki Yunanistan ve Roma'ya yerleşen milletler Hommeros ile Romulus'dan daha eskidir. Bununla beraber inançlar da bu milletlerden daha eskidir. Onun hazırlanması ve oluşması da hemen tarih yazılmazdan (préhistorique) öncedir.

Mösyö Fustel'e göre hangi asırda olursa olsun, insan, geçmiş zamanların ürünüdür. Şahsiyeti araştırarak kadar vakit bulabilirse çeşitli asırların kendisine emaneten verdiği şeylerin hepsini meydana çıkarır. Romalılar arasında Jupiter tanınmadan önce ölümlere saygı gösterilmekteydi. Olağanüstü düşünceleri ilk insanlara bahşeden 'ölüm'dür.

Kabul gören âlemler haricinde bir varlığın hayali onlarda ilk dini hislerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ölü görmemiş gözler önünde ölüm derin tasvirin bir ilkiydi. İşte ilk insanların zihin dünyalarında kabul görmeyen hususlarla ebediyete ve varlığa karşı bir çekince uyandırmıştır. Eski insanlar beş dakika önce yanlarında söyleyen, gülen, neşelenen bir hayat sahibinin beş dakika sonra ebedi sessizliği, vücudun dağılıp, yok oluşu gibi kabul edememişlerdir. Ölüm hayatın basit bir değişiminden başka bir şey değildi. Yunan ve Roma sakinleri kendi felsefelerine sahip olmadan önce ruh göçüne iman etmemişlerdir. Pek eski Roma ve Yunan inançlarına göre insanlar öldükten sonra onların ruhları topraklar altında yaşamak kabiliyetindedirler. İnsanın

vücutuyla beraber yaratılan ruhu ölüm bedenden ayıracak kadar kutlu değildir. İşte, bu husus gözetilerek eski Roma ve Yunan halkı arasında cenazeye fazla bir ehemmiyet verilmiştir. Onun merasimi pek özel ve pek izzetli bir tarzda gerçekleştiriliyordu.

Eski Romalılara göre ölümler kutsal kabul ediliyordu. Her ölü bir ilahtı. Bir şahsın hayatta iken iyilik işlemesine, faziletli olmasına hiç de lüzum yoktu. O mutlaka ilah olacaktı. Fakat, ruh da iç içe aynı şekilde onunla daima beraberdi. Bunun için toprağın altında ruh ile birlikte ikinci bir hayat yaşayan bu ölümlere muntazam lahitler yapılacak belirli zamanlarda ziyaretlerine gidilecek ve onlara hoşlandıkları yemeklerden taşınacaktı. Bu şartlara riayet edilmediği takdirde korumasız ve unutulmuş olan ölü, cadı olacak, dirileri korkutacaktı. *Cité Antique'* de kabirler ilahların mabetleridir. Romalıların, 'man' ismini verdikleri mabetlere eski Yunan ahalisi "yeraltı mabudu" ismini verirler. Ölüler mezhebi Romalılar ile Yunanlıların en eski bir dinidir. Bu mezhebe Etrüsklerde de Sabiilerde de Latinlerde de tesadüf edilir, bu dinin meydana getirdiği faydalara da *Manu Kanunları-Lois De Manou* ismi verilir.

Romalılar arasında iyilik yapanlara *Manilerde* ev sahibi-lare, fenalığa hizmet edenlere de *hortlak-larve* ismi verilir.

Fustel De Coulanges, eski komutanların ihmal ve gevşeklikleri yüzünden kaybolan ruhlara karşı eski Yunan halkının ruhunda derin ve gizli bir sızının varlığını birçok örneklerle anlatıyor.

Medeni cesaretle Atinalılara üstün gelemeyen Ispartalılar ile Atinalılar arasında feci bir muharebe meydana geldiği zaman bir sürü halk mahkeme kapısına toplanarak, "savaş işlerini üstlenen kumandanlarımız, cesaretleri, zekâları ve fedakarlıkları ile Atina'ya galibiyet verdilerse de tembellikleriyle binlerce ruhu da kaybettiler." feryadıyla düşmanlar yağıdırıyor, intikam istiyorlardı. Bundan başka mezarlara kurban takdiminde biraz tembellik gösteren şahıs en büyük dinsizdi.

Ölüler yalnız kendi ailesinin, kendi koruyucularının getirdikleri hediyeleri, adakları kabul ederler. Yabancılarınkini değil... Zaten ev halkının yaşadığı dinden çıkarılan kanun bunu yasak etmiştir. Bir aile diğer ailenin mezarına yaklaşırsa dine karşı asi gelmiş kabul edilir. Hindistan'da da böyledir. Onlara göre de bir mezara yabancı bir elin taşıdığı adaklar makbul değildir. Kendisi öldükten sonra kabrine yemek taşıyacak bir evlada sahip olmayan insanlar, topraklar altında ebedi bir açlığa mahkûm olacaklarını bildikleri için hayatta iken erkek çocuğa sahip olmayı arzu ederlerdi. Zaten mezarlardan aileye daima böyle bir feryat gelirdi: "... Sülalemizin çocukları daima erkek olsun ki bal, temiz yağ ve kaynamış pirinç yiyerek açlıktan kurtulalım..."

Latinler arasında ölü dinine, parentare ismi verilir. Topraklar altındaki ikinci hayatın mutlu geçmesi evlat ve aile tarafından yiyeceğin devamlı getirilmesine bağlıdır. İşte bu kayıtlar, doğrudan doğruya aile arasındaki karşılıklı samimiyet ve hürmetin ortaya çıkışını hazırlamıştır. Cicero'nun,⁵⁴ "... atalarımın izleri bu topraklardadır. Ruh ve bedenime etki eden bu cazibenin ne olduğunu bilemem ki..." biçimindeki soru içerikli şiirleri eski zamanın "Vatan" a karşı ne derin bir meyil ile duyarlı olduklarını anlamamızı sağlar.

... Eski zamanlarda ocakta sönmeye istenen ateş, bu iki millete göre manevi bir şeydi. Ateşin sıcaklığıyla vücudu ısıtması, yakması bedenleri dönüştürmesi, madenleri eritmesi gibi konuların kaynağı belirgin bir unsur değildir.

⁵⁴ Eski Roma toplumlarının imhasını hazırlayan savaşlarda Cicero, aracı bir mevki işgal eder. Yaşadığı devri Cicero kadar dehasına katan hemen hemen hiçbir şahıs yoktur. Bütün milletlerin tarih ve edebiyatları karıştırılsın, Latinlerin fikir ve hisleri üzerinde Cicero'nun elde ettiği galibiyeti hiçbir şair hiçbir hatip kazanamamıştır. Cicero'nun asıl ismi "Tullius Çeliçero" dur. [M.Ö.] 106'da Arpinum'da doğmuştur. Alemde beşerden gördüğü sıkıntılar hep lisanındaki serbestliktendir. Felsefe ve hitabet ile uğraşmasının amacı Jullius Sezar'ın hükümet sürdüğü zamana denk gelir. Sezar'dan evvel konsül olan Cicero, Sezar'ın öldürülmesinden sonra da siyaset ile uğraşarak cumhuriyetçilerin komutanı olarak görülmüştür. Bütün dostlarından ihanet gören Cicero, cinayet mahkemesinde hayatını kurtardığı Popilius'un fırsatçı hançeriyle can vermiştir.

O bir “ruh” tur ki anlaşılamaz. Anlatılamaz. O, kutsiyetini özel dini tekrarlar (rite) kazanır. Ve o ateş her odundan yapılmaz. Bu muazzez ruhtan yalnız mal, ganimet değil; itidal, ahlak, kalp istirahati temenni edildiği gibi onun evinde insanların bakışları açısından gizli kalması gereken durumlar gerçekleştirilemez. Onun bakış açısına göre evlilik haramdır küfürdür. Çünkü, ocağın vücudu bir ahlak özüdür. Faziletin kaynağı buradadır. Işık yayan insanları soğuktan koruyan yemekleri pişiren onun ateşidir. İdrak ve tefekküre sahip olduğu için kendisine uygulanması gereken vazifelerin tamamlanmış halini görmek birinci emelidir. O, insan gibi iki hayata sahiptir.

Hassas ve ruha ferahlık vermesiyle manevi... Hazzı, parıltısı ile maddidir. İnsanlara hayrı emrettiği için ona, “bize samimiyet ve iffet bahşet, bizi zengin ve bahtiyar et!” Ve bazen tehlike karşısında koruyucu bir sığınak olan bu mukaddes ateş en çok çocuktan, şaraptan, günlükten, meyvelerden hoşlandığı için ona bu adaklar verilirken, “... daimî bir gençlik içine dalmış olan mukaddes ateş! sana takdim ettiğimiz naçiz hediyeleri kabul et de bize saadet, selamet, servet ihsan ile...” diye dua ve yakarışlarda bulunulur.

Mukaddes ateş dini gerek Romalılara gerek Hintlilere ve gerek Yunanlılara Arienlerden geçmiştir. Ve bu üç kavim de atalarından aldıkları bu kıymetli mirası birçok asır muhafaza etmişlerdir.

Materyalizm tarihini yazan Almanyalı Lange⁵⁵ diyor ki, eski Yunanlılar, hiyerarşi sırası (hiérarchie) gibi değişmez inançların sahibi değildiler. Bu hakikatte böyledir. Nitekim bir zaman sonra insan tabiatı kabul edilen Ateş Tanrısı, Brahma ve Vyasa aracılığıyla hemen ikinci dereceye indirilmekte o kadar büyük bir sorunla karşılaşmadan değişime mecbur kalmıştı. Bu mezhep sadece, kabul gören tabiat tanrıları nezdinde insana tercümanlık etmiştir. İnsan dualarını, hediyelerini hep bu vasıta ile göklere gönderiyordu. Yine bunun aracılığıyla tanrıların semadan gönderdikleri hediyeleri alıyorlardı. Vesta bu

⁵⁵ [Frederick Albert Lange (1828-1875), *History of Materialism and Criticism of Its Presents of Importance* isimli eseriyle meşhur olan Alman filozof. Ed.]

mukaddes ateşin şahsiyetinden meydana çıkmıştır. Vesta, bakir bir ilahdır. Doğal alemler arasında manevi bir düzeni temsil eden Vesta'dır. Laomedon'un oğlu Troialıların sonuncu hükümdarı Priam'ın sarayı istila edildiği zaman Hecube ihtiyarlığın ağır elleri altında ezilen hükümdarı ateşin başına çökerek, "elindeki silahlar seni himaye edecek kadar kudret gösteremedilerse bu mihrap bizim hepimizi himaye edecektir." demiştir.⁵⁶

Eşini kurtarmak için ömrünü feda eden Alceste çocuklarından ayrılırken, "ey meskenimizin hamisi olan Tanrı! Huzurunda bu yeni bu gök dua edişim artık sonucudur. Ölüler mevkiine gitmek için pek az zaman kaldı. Senden istirhamım şudur ki "onsuz kalacak yavrularımı iyi koru. Oğluma şefkatli bir eş, kızıma lütufkâr bir eş inayet et ki, onlar da benim gibi genç iken aynı felakete maruz kalmasınlar. Uzun müddetler mutlu bir ömür sürsünler."

İlk zamanlardaki insanların taptıkları Tanrılar, hiçbir sınıf, ırk gözetmeksizin bütün insaniyete hitap etmemişlerdi. Başlangıçta din tamamıyla özel ve ev halkına dairdi. Bir aileye ait tanrı... Diğer ailenin duasını kabul etmez. Görevini yerine getirmezdi. Brahman, bir sınıf halkın tanrısıdır. Diğerlerinin feriyat ve yakarışları onun kulağına erişemez...

... Birçok asırlar devam eden bu ev halkının yaşadığı dinde beşerin zekâsı gelişme göstererek değişimler meydana geldi. Yunanlıların Esta'sı ve Romalıların Vesta'sı bir şahsiyet kazandı. Sonra kadınlara has ortak sınırlar ile vasıflandırıldı. Adlarına heykeller dikildi. Bu suretle dinlerin ortaya çıktığı ilk zamanlarda inançların (corayances primitives) izleri zihinlerde sabit kaldı. Daha sonraları bunların yerini Brahmalar, Jupiterler aldı. Fakat mukaddes ateş bakıydı. Atinalılar ilk kurbanı, Vesta'ya takdim etmişlerdir.

⁵⁶ Tes armes ne sauraient te défendre, mais cet autel nous protégera tous. Viagile en 523 Horace Epitre, 5 Ovide Tris 17, 3, 22.

Gelişmemiş toplumların birçoğunda olduğu gibi bu kavimler arasında da kullanım hakkı tesis eden yine dindir. Bu duruma semavi kitaplardan kabul edilen *Tevrat*'ın Tekvin de denilen bablarında da rast geliriz. Ahd-i Atik' te Hazreti İbrahim'e Rabb'i diyor ki: "Ey İbrahim bu diyarı mirasın olmak üzere sana vermek için seni Keldânilerin Ur şehrinden çıkararak Yahve benim."⁵⁷ Yine *Tevrat*'ın Tesniye'sinde, "gidip Rabb'in ecdadınız İbrahim, İshak ve Yakup'a ve onlardan sonra nesillerine vereceğine yemin ettiği diyarı zabt ediniz." kaydı vardır ki bunlar doğrudan doğruya, hak tasarrufun dinden çıktığını bize anlatır.

Romalılara mülkiyet hakkından (le droit de propriété) bahsedenler ev halkına ait Tanrılarla, Manlar ve ocaklardır. Fustel De Coulanges diyor ki: "En ilkel vicdanlar üzerine hangi din etki ettiyse kullanım hakkını da o din meydana getirmiştir."

Ev halkının yaşadığı din, kullanım hakkından bir türlü ayrılmadığı göz önüne getirilirse bunun özel bir kurum olduğu anlaşılır. Çünkü eşyanın üzerindeki kullanım hakkı ortadan kaldırılırsa intizam ve ahenk de esasından bozulacaktır. O zaman mezarlar yemeksiz, ocaklar Tanrısız kalacak, aile fertleri birbirine girecekti. Bir dereceye kadar denilebilir ki, ocağa ibadeti, ölümlere yapılan hususi merasimi bir dereceye kadar canlandıran ve devam ettiren de özellikle kullanım hakkıdır. İlk defa aile daimî bir ocak ile sabit bir hakkı kullanmış, medeniyet de bu kullanım hakkından doğmuştur.

Hatta kullanım hakkında ilk kanunu koyan şahıs, bizim en birinci kanunumuz, "Tarlasını komşusunun tarlasından ayıran kazığa kimsenin dokunmaması" olmamalıdır. Ve "Eğer sabanın demiri komşunun sınırına temas eder ise sen ve o gözlerin azaba düşünüz." kaydını koymuştur.

En ilkel kullanım hakkını güvenilir bir sınır altına alan dindir, kanun değil. İki aileye ait iki tarla arasında ekilmemiş bir sınır bulunurdu ki, bu dinen

⁵⁷ Ahd-i Atik, Tekvin, on beşinci bab.

pek mukaddesti. Çünkü, bu sınırın çizilmesi için özel törenler gerçekleştiriliyordu. Tarla sahibi, senenin belirli bir gününde kasideler okuyarak evindeki koyunları güdüyor ve tarlasında yaptığı bir duvar ile hududu çizmiş oluyordu. Hele kurban kesildikten sonra hiçbir saldırgan el oraya uzanamazdı. Sınırın üzerinde çizilmiş kısa mesafeler, ağaç kütükleri, taş parçaları konuyordu ki, buna Sınır (Terme) ismi veriliyordu. Bunu da birer şahıs şeklinde canlandırma gecikmedi. Özel bir ayın ile düzenli bir şekilde dizilen sınırların kutsiyeti büyüktü. Onu hiçbir beşerî kuvvet oradan kaldırmak gücünde değildi. Hatta Tanrı Jüpiter bile Capitol tepesinde kendiliğinden bir mabet inşasına muvaffak olamamıştır. Çünkü İlahi sınır buna müsaade etmiyordu. Buradan anlaşılıyor ki, medeniyetler kurulmadan İlkel din, meskenin ve kullanım hakkına saldırılmasından korunmasını emrediyor. Eskiden mülk şahsa bağlı olduğundan katiyen satılamazdı. Hatta Isparta kanunlarında kişiye ve aileye mahsus araziye bir yabancıya satmak son derece şiddetli bir şekilde yasak edilmişti. Bu yasağın kutsallığı Hintlilerde, Etrüsklerde, Sâbiilerde, Yunanlarda aynı şiddetle ve samimiyetle hüküm sürmüştür.

...Eski Roma kanunları bir ailenin gücünü doğrudan doğruya babaya bahşetmiştir. Roma, Atina kanunlarında çocuk, babanın yardımcısıdır. Baba evladını isterse satar, isterse öldürürdü. Fakat bu gücü takdim eden yine ev halkının yaşadığı dindir. Baba, ocak dini karşısında birinciliği oluşturur. Kurban takdimi, ocağı canlandırma ve ilahların korumasını talep etme gibi dini vazifeler genellikle onun aracılığı ve kontrolüyle gerçekleştiriliyordu. Eve dair dinin bekası, ailenin istirahatı, nüfusun çoğalması babanın elindedir. Kadın bu ilkel din karşısında bir hiçtir.⁵⁸

Eski Yunan ve Hint dininin oluşturduğu hukukta, kadına fazla bir ehemmiyet verilmemiştir. Kadının mülkü, kazancı babasındır. Kızının evliliğine, oğlunun evlenmesine o karışamaz. Tasarrufa karşı küçük bir hakkı bile yok-

⁵⁸ [Patria potestas/familias. Ed.]

tur. Bir yabancıнын vefatından sonra kadına bıraktığı adak veya hediyeler erkeğe aittir. Kadın mahkemeye şahit sıfatıyla gidemez. İktidarı yoktur. Roma'da kadın erkeğin esiri gibidir. Onu isterse döver, isterse öldürür. Aile ile birlikte ocak dini merasiminde bulunsa da onun devam ettirilmesi ve korunması ona ait değildir. Hayat da yalnız eşe ait olduğu gibi öldükten sonra da kocasının bir uzvu olacaktır. Çünkü onun bir aile erkanı arasında bulunması izdivacın aracılığıyla. Hatta bu babayla buluşmadan önce dua bile bilmiyordu. Manu kanunları kadını kocasının vefatına kadar bir ailenin anası tanır. Baba öldükten sonra bu hak ondan alınmıştır. Çünkü evde ona ait bir ocağı yoktur. Fakat mukaddes ateşin sönüp sönmediğine karşı dikkatli bulunacaktır. Onun hakkı, yalnız bu kadardır. Ve nispeten ateşin daimî bir safiyette kalması kadına aittir. Çoğunlukla kadın, Ocak mezhebi veya kutsal ateş mezhebi (culte du feu sacré) vazifelerinde bulunmazsa ibadette kısmen yarı kalmış demektir.

... Bundan önce yazdığım *Sosyoloji* isimindeki eserimde anlattığım yönüyle ilkel toplumların oluşması ve kurulmasında her zaman aileye ihtiyaç görülmemiştir. Fustel De Coulanges'n şu aktardıklarından anlaşılıyor ki, kadın bu zamanlarda erkeklere göre yaratılmayla ilgili ihtiyaçla araştırılmış ve ortaya çıkan küçük gruplarda erkek daima zalim bir baskıcı olmaktan kurtulamamıştır.⁵⁹

Manu kanunlarına göre kadın, kendi kendini idare edemediği için çocukluk ve gençlik koşturmacasında babanın elindeyken sonra kocasının, kocası öldükten sonra da erkek evladının, bu da yoksa akrabalarından bir erkeğin emri altındadır. O, daima bir baskıcının hakimiyeti, gücü altında ona bağlı olarak yaşayacaktır. İşte bunun için eş ölmeden karısına diğer bir koca bulmak hakkına sahiptir.

⁵⁹ Ayrıntılı bilgi almak isteyenler *Sosyoloji* adlı eserime müracaat etsinler.

Evlilik ile bir aileye katılan kadın, akrabasıyla sosyal ilişkilerini keserek doğduğu evin tanrılarını tanımaz ve o evin mallarına ve erkek çocuklarına mirasçı olamaz.

Baba hayatta iken erkek çocuk, karar mercii olamaz. Lakin, o da bir sınırdan sonra aile reisi olacak, mezhebi koruyacak, ocağın sönmemesine bakacaktır. Halbuki bu hak da babanın vefatından sonradır. Baba sağ ise, o aile kursa da ocağın sorumlusu değildir. İşte bu eve dair mezhep (la religion domestique) sitedeki küçük aileleri, birer küçük siyasi hükümet gibi düzene koymuştur.

Baba öldükten sonra çocuk ailenin reisidir. O, tanrısalıdır. Onda manevi bir üstünlük mevcuttur. Ne isterse yapar, itiraz hakkı ondan başka kimseye verilmemiştir. Kendisi nasıl babanın devam ettirdiği ocak dinine tâbi ve sadık olmuşsa, kendi çocuğu da bu vazifeye bağlılık borçludur. Az bir tembellik onu manen aileden ayırır. Artık o, lüzumsuz bir uzuvdan başka bir şey değildir. Bununla beraber ocak mezhebi vazifelerinde çocuğun vazifesi mühimdir. Bazı özel ve dini günlerde evladı bulunmayan Romalı ibadet ederken kendisine geçici bir evlat edinmeye mecburdur. İşte oğul ile baba arasındaki bu şekilde kesintisiz bir bağ kurulur.

Kadın çocuk doğurmazsa bu bir aile için kayıptır. Çünkü o ailenin düşüşünden, yok olmasından başka bir şeye yaramaz. Kanun, bunlar hakkında boşanmayı emreder. Kadın, kanuna aykırı bir ilişkide bulunursa kocası onu öldürebilir. Sarhoş olursa onu cezalandırır. Fakat bu konularda erkek, çocuğa daha mülayim davranır. Çünkü onun vücuduyla bir aile, ocak sahibi olacaktır. Onun vefatı bir Man'ın ebedi unutulmaya mahkûm olmasına sebep olmuş sayılır. Neticede babanın gücü, tanrı kanunları (le droit c'est laforce/[kanun kuvvettir]) üzerine kurulmuştur.

Ahlak ilmine dair uzun kuramlar öne sürenlerin birçokları ahlakı, adet haline gelmiş bütün tabii eğilimlerin üreticisi ve şahsın özel bir işareti olarak kabul ediyorlar. Bu tariften şu netice çıkar ki, bugünkü ahlak bir yetenek yar-

dımıyla varlık kazanabilmiştir. Hukuku, idareyi, sosyal uyumu oluşturan dinin ahlak üzerinde küçük bir tesiri olmamıştır. İlkel medeniyetlerde şahsa galibiyet kazandırmak için din bireye komşusuna karşı düşmanlık telkin etmiştir. Önceden de söylendiği yönüyle bir dostu başka aileden olduğu için vefat eden kendi arkadaşının mezarı başında bulunmamasını emreden ilkel din, şahıslar arasına nifak sokmaktan başka neye yaramıştır. İşte Romalılar, Hintliler, Yunanlılar arasında ilk zamanlarda pek eksik ve dar olan ahlak, asırların geçmesiyle biraz genişlemiş ise de zirve noktasını ailede bulmuştur.

Aile ocağının karşısına günahkâr bir şahıs çıkamazdı. Çünkü iffetli ve bakir olan mukaddes ateş kendini günahkâr sayan bir şahsın dualarını, yakarışlarını, bağışlanma taleplerini öyle kolay kolay kabul etmezdi. Hemcinsinin kanını akıtan bir ferдин kurban sunması caiz değildi. İntikam hemen maksatsız, sebepsiz bir cinayet gibiydi. Onun faili pis sayılırdı. Bu bakir olan ocağın yanına yaklaşamaz. Ancak, mukaddes ateşe bekaret ve iffet hakkını verirse, ruhunun kirlerini yıkayacak mağfireti ve kefareti gerçekleştirebilir!

Din daima evliliği emreder. Bekar kalan ocağın idamesine hizmet etmediği için günahkârdır, canidir. Ocak iffetli olduğundan etrafına toplanan şahısların ailenin de namuslu olması lazımdır.

Bunun için evlilik her iki tarafın arzu ve tercihiyle ocağın karşısında gerçekleştirilmelidir. Bunun haricindeki hareket, ocağın çevresinde küçük bir alana bile sahip olamaz. Bununla beraber, piçtir.

İlk Roma ve Yunan toplumlarında iffet ve ihanetin arasındaki ilişki tekrarlanarak ahlakta eve has iken yavaş yavaş genelleşmiştir. Eski sitede yardım edenler, koruyanlar kırlarda, tepelerde, semalarda değil, ölümlerde bulunurdu. İşte ailenin birliği bu ırkın ahlakında başlangıcı meydana getirir. Beşeriyetin bu döneminde ahlak eve dair özel olmakla adaletin fikri de bu şekilde güç kazanmıştır. Sonraları ırkın aşamalı gelişimi onları Zeus, Hera, Athena, Zennon, Olimpos, Roma Kapitolü gibi dinlere sevk etmiştir. Bunların kaynakları da tabiat kanunlarıdır. İnsanlar bu zamanlarda ilk başta yavaş yavaş ışıktan memnun oluyorlardı. Bu memnuniyetleri mukaddes ateşe karşı gösterilen

hırslardan da anlaşılır. Semaların muhteşem aydınlıkları onları hayran bırakmıştır. Beşere hayat veren tarlası, onun ürün veren, ekinini kutlu yapan ışıktı. Halbuki gece, onu dehşetten dehşete düşürmek için hiç tereddüt göstermiyordu. Yağmur ışığın, fırtına gecenin yardımcısıydı. Birisi ekinleri besliyorsa, diğeri de zarar veriyordu. İşte tabiata karşı ilk hürmet hissi buradan doğar. Ve uluhiyetteki birlik fikrini de ortaya çıkaran bu histir. Fakat akıl yürütmede şahsiyet vardır. Toprağı bereketli, semayı lütufkar eden, ağaçların gölgeliğini, nehir sularının bolluğunu meydana getiren, beşere benzer (anthropomorphe) şahsiyetin varlığı şüphesizdi. Onların öfkeli zamanlarında insanları cezalandırdıkları yasak niyetleriyle ödüllendirdikleri göz önüne getirilirse, hareketleri de tercihleri de akla uygundu. İşte ilkel insan sonraları hâkimin gücünü bu şekilde tanımaya başladı.

Buradan anlaşılıyor ki, bu ırktaki inanca ve dine dayanan hisler iki kısma ayrılıyor. Fakat her ikisi de birbirinin zıddı. Biri hukuki etkenler, diğeri de zekaya ve ruha dair durumlar...

Bu ırkların ilkel dini, derin bir şekilde araştırılacak olursa bu iki zıt din arasında hiçbir çatışma çıkmamıştır. Çünkü, her ikisinin de merasimi ve saygınlığı ayrıydı. Olimpos'un ilahi dini ile kahramanlar mezhebi; Manların kendi aralarında genelleşmiş bir hale hiçbir vakit sahip olamadılar. Bundan sonra ilahların çoğalması, her zihnin bir ilah icat etmesiyle varlık bulmuştur. Fakat, adetleri yine azdır. Güneş, toprak, bulut... Bunların Tanrı olmalarının sebebini önceden de söylemişim. Biraz sonra bu ilk asırlarda, birçok ilahlar doğurdular. Ve bu İran'da da Roma'da da Hint'te de Yunanistan'da da ayrıydı.

Bir de güneş, Apollon diye isimlendirilirken diğer tarafta⁶⁰ Phoibos ismiyle yad olunuyordu. Fark yalnız isimlerdeydi. Sonra bu ilahların hepsi şahıslara özel kaldı. Artık, herkesin, her ailenin bir Jupiter'i, Müze'ü, Dionysos'u, Artemis'i oldu. Ve bunlar çoğaldı. Her aileyi meydana getiren ilahıydı.

⁶⁰ [Yunanlılar kastedilmektedir. Ed.]

Ve her ailenin ilahı ocağın yanından ayrılamıyordu. Hatta, rica makamında "Ocağımın yakınında karar kılan Jüpiter'in aşkına..." deniliyordu. Ve bu şekilde bir ilah bir ailenin sahibi biliniyordu. O, aileyi sahiplenen kendi ilahıydı. İşte doğrudan doğruya insanları emniyet halinde birleşmelerine hazırlayan bir sebep meydana getiren bu dindir. İlkel çağlarda aile arasında mahsur kalan bu mezhep sonraları hız kazandı. Ve tabii ilahlar dinini daha geniş bir sahaya aktardı. Artık yabancılar kovulmuyor, fakir, zengin hep bir kalıyordu. Çünkü bu din, yabancılar, övülenlere, dindarlara bir muamele ediyordu. Hatta savaşı kızıştırmak ve ayrılığı temin etmek için çoğunlukla bu Tanrılar, insanlara bile gözükiyordu. Artık bu dinin asli ilkeleri ocak başından kalkıp mabede girmişti. Şimdi ilahın mabedinde bulunan ocaktı. Ve o ilaha takdim edilecek kurbanların birer kurban yeri, hediyeleri, adakları biriktirmeye mahsus küçük bir hazinesiydi.

İşte bu ırkların hayalhanesinde büyüyen düşünceler, cisim ve muhteşem bir mabet vücuda getirdikleri zaman onun geniş ve muntazam kapılarından az çok gelişmiş zinde bir zekâ içeri giriyordu.

Fustel De Coulanges *Cité Antique* adını verdiği zamansız ve faydalı eserindeki yerinde duramayan sayfaların, bütün alt başlıklarıyla beraber özü budur.

İlk çağlarda kanunları ve eski dini basit bir şekilde anlatan bu eser yedinci baskısında birçok noktalar ilave olunmuş bir halde meydana çıktı. Tarihçi Mösyö Duruy⁶¹'un tavsiyesiyle Fransa'ya çağrılan Mösyö Fustel, İmparatoriçe'ye tarih dersi vermekle meşgul oldu.

İmparatoriçe ile birçok kadınların her gün ve çoğunlukla Kralın devam ettiği bu tarih dersleri onun çalışması ve araştırması üzerinde güçlü bir iz bıraktı. Bu esnada on birinci Louis'nin vefatına kadar on ders içinde özetlemek

⁶¹ [Victor Duruy (1811-1894): Fransız tarihçi ve politikacı. Michelet döneminde École Normale'de öğrenim gördü ve onun sekreterliğini yaptı. Ed.]

istediği siyasi tarih dersleri üzerine de düzenli bir etüt yapmıştı. Bu derslere her hafta devam ediliyordu. O, bu seçkin talebeler karşısında tarihi fikirlerini mümkün olduğu kadar sadeleştirerek bütün açıklığıyla meydana koymakta güçlük çekmiyordu. Saint Louis'ye anlatırken Kralın oğluna karşı son mektuplarını açıklamaya başladı. O, Kralın maverada geçirdiği zamanları faydasızlıklarına rağmen yine bütün açık manasıyla bunların önünde övünmekten çekinmiyordu.

Paris muhasarasında ruhunu ezen acıları ancak 27 Teşrin-i Sâni 1870 tarihli Prusya ordusu mezhebi reisine hitap ettiği protesto name ile teskin edebildi.

Fustel De Coulanges'a göre bazı tarihçiler hürriyet fikrinin Hıristiyanlıkla beraber doğduğunu söylerken pek yanılmışlardır. Bugün hürriyet ve kişi hakları ve fikirleri hayvanlarda bile vardır.

Fustel Roma ve Yunan toplumlarında hürriyet fikirlerinin bulunmadığını söylüyor. Gerçekten de buralarda herkes mülkleri, dini, terbiyesi itibarıyla hükümete bağlı ve onun emrine uymakta mecbur olarak kendi fiillerine mensup olduğu devletin müdahalesini bir hak şeklinde görmeye mecburdu. Fakat hürriyet fikri onların zihnini bir an işgalden boş kalmıyordu. Roma ve Yunan filozoflarının eserleri millî ihtilalleri ve esirlerin isyanları bu iddiaların birer güçlü delilleri oldukları gibi kanunlar da kendisini göstermeye cesaret edemeyen hürriyet fikirlerinin açılıp genişlemesinde hiçbir şeye engel olamamıştır. Çünkü, başta Sparta kanunu, olduğu halde yüz binlerce esir, hürriyetlerini almak için Roma orduları üzerine hücumla siteyi, senatoyu hatta Tanrıları bile titrettiler. Bu sırada Hıristiyanlığın ortaya çıkışı sebebiyle sonunda karışık bir hale sokularak Hıristiyanlığın hürriyeti doğurduğuna kanat getirdiler. Halbuki, hakikatte hürriyetin tahminen ortaya çıkışına sebep unsurlardan biri zulüm, vahşetin ve hırsın dolaştığı yer olan toprağın yüz bin kişinin kanıyla vücuda gelmiş ispat gücüydü. Bir zaman geldi ki hürriyet ve bağımsızlık fikirleri aristokrasinin sunduğu haince tedbirlere, her tarafa etki ederek halk tabakası artık esaretten kurtulma teşebbüsünde bulundular. Puvatya'da asilzadelerin

hezimetleri üzerine basit sınıf köylüleri senyörlerin şatolarını harap, çoluk çocuklarını da çoğunlukla öldürerek bu şekilde ihtilal başlangıçlarını hazırlamış oldular.

Mösyö Fustel'e göre öğretim, fikirler üzerinde bir uyarıcı gibi etki etmelidir. O, bu düşüncelerini M. 1871 tarihinde Sorbonne ve Öğretmen Okulu'nun yüksek öğreniminde takibe memur edildiği zamanlarda uygulamıştı. Burada takip ettiği yöntem yardımıyla pek az zamanda talebelerinin teveccüh ve memnuniyetlerini kazanmış, her talebeye tarihinde bilinmeyenden bilinenin nasıl çıkarılabildiğini pek güzel öğretmiştir.

Mösyö Fustel'in bu mekteplerde hocalık ettiği zamanların nerdeyse beş senesini Fransızların millî kaynaklarına, daha doğrusu doğu toplum ve medeniyeti hakkındaki incelemelerine ayırmış ve talebelere kendisi bir filolog olmadığı halde gerek Yunan ve gerek Latin lisanlarının öncesi hakkında güçlü aktarımlarda bulunmuştur.

Fustel De Coulanges, işgal ettiği yüksek kürsüde talebelerine tarihi vakayı anlatırken aktarımlarının daima belgeye dayalı olmasına özen göstermiş ve katiyen ne bir hatip ne de bir şair olmayı arzu etmiştir. Onun nazarında tarih ciddi bir konuydu ki bu katiyen sahte süsleme ve kinayeyi hakaret olarak görürdü. O, "hakikatten büyük şiir yoktur" inancındaydı.

Mösyö Fustel De Coulanges'in yüksek öğrenim ve özellikle Öğretmen Okulu hakkındaki fikirleri *Revue des Deux Mondes*'da bir makale ile pek veciz bir surette beyan edilmiştir. Bu makale 15 Ağustos 1879'da yayınlanmıştı. Muallim makalesinde diyor ki: "Küçük bir salonda birleşen birkaç genç hocalarının etrafında bir halka oluşturup konum alırlar. Bazen muallim bir dersi verir. Fakat bu dersi sık sık tekrar eden talebedir. Evvelden tayin edilen belirli bir konuyu bir talebe bazen okur, bazen de açıktan söyler. Dersi tamamıyla bitirdiği zaman diğer talebeler arasında araştırma ve tartışma başlar. Bu esnada muallim de takip, ilave ve düzeltme yöntemini ya reddeder veyahut uygun bulur. Bu suretle tartışma da bitmiş olur."

Mösyö Fustel'in Öğretmen Okulu'nda tarih okunurken takip ettiği yöntemin mükemmeliyeti hakkında talebelerinden Paul Guiraud uzun övgülerde bulunuyor.

Mösyö Jé Fervé tarafından 1875 Kanun-ı evvelindeki Sorbonne'daki tarih dersi muallimliğine davet edildikten sonra Öğretmen Okulu'nu tamamıyla terk etmiştir. Fustel De Coulanges 1878'de Sorbonne Daru'l-Fünûn'un Orta Çağ tarihi muallimi tanınıyordu. *Institution de la France* adlı eserin birinci cildini burada yazmışsa da *Kadim Medeniyet* yazarı burada güç sahibi olan ruhban taraftarı olmaktan hiç de kurtulamamıştır. Hatta basılmamış küçük bir notta bu durumu açıklayarak kendisini haklı göstermek istemiştir. O, diyor ki: "1864'te eski zamanlar hakkında gerçekleştirdiğim uzun araştırma ve incelemeler meydana koymuştum. Roma ve Yunanlılara ait belgelerin değerlendirmesi İlk Çağ'da bu eski medeniyetlerin dini büyük bir konuma sahip olduğunu bana tamamıyla gösterdi. Dini hislere sahip olanlar gayemin pek doğru olduğunu iddia ettikleri halde, dine karşı kayıtsız kalanlara ise bu açıdan pek aldandığımı gösterdiler. Bunlardan hiçbir sayfaların esasında ortaya koyduğum sebeplerin açıklamasını incelemek için düşünmediler bile. Şahsımı tanıyanlar müstesna tutulmak şartıyla bunların hepsi Katolik fikrine değer verdiğimi kabul edilebilir görüyorlar ve zannediyorlardı ki dini seslendirmekten çok dini fikirler ile dolu olmak gerekliydi.

...Fustel De Coulanges, tarih usulünü, zamanla konumuna uygulamaya koyabilmiştir. Tarihi eserler hakkında ilk eserlerinde pek bariz hususlara rastlanmamaktadır. Mesela, onun *Kadim Medeniyet*'inin ilk baskısı gözden kaçırılacak olursa üçüncü baskısına tespitle birçok farklara rast gelinir. Tarihi aktarımları somut bilimlerle birleştirmeye başladığı zaman üslup ve ifadesindeki yumuşaklık kaybolmaya uğradıysa da eserleri birer veciz ve kuvvetli metne sahip oldular. Tabii, bu değişim ve dönüşümün en birinci sebebi de eleştiriler olmuştur.

Eleştiri başlı başına bir akıl yürütme zinciridir.⁶² Akıl yürütme sözcüğü hatıra getirilip eleştirinin şahsi olduğu söylenemez. Eğer eleştiri şahsi ise âlem de az çok herkes eleştirmendir. Bundan dolayı bu fikir pek de kuvvetli bir esasa dayanmaz. Halbuki eleştirinin fen gibi özel kurallara uygunluğu göz önünde bulundurulacak olursa mesele doğal olarak değişir.

Tarih geçmişe bağlı hatıraları her zaman bütün ayrıntılarıyla zapt edememiştir. Bunun için bugünün düne ait bilgisi ve olayların ayrıntılarını kapsayacak kadar tam değildir.

Tabi bir eksikliği hazırlayan da tarihi eleştirilerin şahsa özel kalmasıdır. Tarih bilim şekline geçtiği andan itibaren, onda da bazı özel kurallar takip edilmeye başlanmıştır:

Tarih usulü, sosyal, zihni, siyasi hadiseleri fende olduğu gibi inceler ve toplar.

Tarih bir bilimdir. Lakin matematik gibi bir bilim değil... Hippolyte Taine, tarih diyor, "geometriye benzer bir bilim değildir. Onun daha ziyade psikoloji (physiologie) ve hayvan ilmi (zéologie⁶³) ile yakınlığı vardır.

Organların vazifeleri arasında sayısal anlamda karşılaştırılmaz. Nasıl birtakım bağlar varsa, sosyal ve ahlaki hayatı meydana getiren olayların şekle bürünmüş hallerinin tamamı arasında da kesin ilişkiler vardır.⁶⁴

Montesquieu ise, bu ilişki ve bağların şekle bürünmüş halinin tamamına kanun diyor. Doğa bilimlerinin çeşitli bölümlerinde kanun unvanı altında değerlendirilen kısımlarda tabii tarihin takip ettiği kanunlara benzer. *Yeşu'nun Hayatı*⁶⁵ yazarı Ernest Renan, tarihin tıpkı kimya ve tabakât gibi bir bilim olduğunu iddia ediyor. Bu hususu gözeterek tarihi anlamak isteyenlerin derin incelemelerde bulunmaya mecbur kaldıklarını söylüyor.

⁶² Bu düşünce Taine'indir.

⁶³ [Doğrusu zoologie olmalıdır. Ed.]

⁶⁴ Hippolyte Taine.

⁶⁵ [*The Life of Jesus*. Ed.]

Biyoloji, zooloji kanunları genel olmakla beraber onların inceleme ve karşılaştırmaları için katıyen kişisel tutum dahil edilemez. Tarihi de aynı hayat ilmine benzetirsek tabi şahsiyetten ayırmamız lazımdır.

Tarih beşerin ihtiraslarını, hislerini, düşüncelerini incelerken, oraya kendi kişisel tutumundan küçük bir şey katarsa, bunun bilimsel olmaktan yavaş yavaş uzaklaşma ihtimaline sebep olur. Tarihçi Sorel⁶⁶'in fikrinde, beşerin geçmişte geçirdiği hayattan küçük bir şeyi meydana çıkararak bugünkü yaşayanların önünde o olayları ı canlandırmak yöntemine yabancı ise bu bir tarih âlimi değildir. Bizim tarihçilerimiz arasında ölçü sahibi Murat Bey de dahil olduğu halde şahsiyet kuramını aşağılayan bir tarih âlimine tesadüf olunmaz. Hepsinde az çok kendine has yargılama vardır ki, bugünün fenni bir şekle bürünen, tarihi karşısında bundan zararlı bir şey yoktur. Jean-Jacques Rousseau, "gençler için en fena tarih âlimleri, tarihi şahsi yargılarına tabi tutanlardır." diyor. Bir tarihçinin öğretiminde ders almış olan bir talebe tarihi olaylarda yalnız mualliminin yargısını dinlerse o, geçmişin sosyal hadiselerine başkasının gözlüğüyle bakmış kabul edilir.

Eskiler, tarihin birer ahlak kanunu olmasını arzu ederlerdi. Fakat, ahlaki hislerin güçsüz olan nakilleri daima hadiseleri bozmaktan başka bir şey yapamazlar.

Fustel De Coulanges diyor ki: "Tarihi vatanperverlik ile birleştirmek, her zaman tehlike hazırlar. Zira tarih bir fen, vatanperverlik ise bir fazilettir." Mösyö Fustel *Tarihe Dair Sorular (Questions Historiques)* adlı eserinde tarihçileri iki kısma ayırıyor.

Bunlardan birinci kısımda bulunanlar, en ziyade nakledilenlere önem verip, ne söylemişse onu hissetmek ve onu düşünmekten ayrı olamazlar. Uğraşları da şimdiki zamanın halleri ve çalışmalarının kabulünden başka bir şey değildir.

⁶⁶ [Albert Sorel (1842-1906): Diplomatik tarihin kurucularından kabul edilen Fransız tarihçi. Ed.]

İkinci kısımdakiler ise, âlimlerin, muallimlerin aktarımından şüphe ettikleri gibi derin bilgilere boğulmuş rivayetlerden de pek hoşlanmazlar. Fustel De Coulanges, ikinci sınıfta bulunan, mektebin programını takip etmiştir. Mösyö Fustel'in tarihi nakillerdeki şüphe meyli Descartes'in felsefesindeki şüpheyeye pek benzer.⁶⁷ O, her bir meselede Descartes'in table rase'sini takip eder.

Fustel De Coulanges eserlerinde şunu ima ediyor ki, mesleğine ait değerlendirdiği eserler, onun ansızın hoş karşılanmasını ve şهادetini uyandırmak değil belki güvensizliğini davet etmiştir. Çünkü onun düşüncesindeki mektep fikirlerini bir tarafa bırakma eğilimi pek kuvvetlidir. Onun görüşünde her şey ikinci bir incelemeye tabi tutulmuştur. Gözleri kapalı olarak bir hususu inceleyip derinleştirmeden yalnız kendi sınırlı düşüncesiyle kabul etmek daima hatanın oluşmasına yol açabilir. Bu delillerin şiddetini arttıran da başkalarının iman ve güvenlerini hemen kabuldür.

Tarih bir bilimdir. O halde tarihçi bir bilim müntesibi gibi işe başlamalıdır. Bugünkü âlimler, dünkü âlimlerin övdükleri fenni düşünceleri elde kesin bir ilke gibi değil, belki yüce noktasını meydana çıkarmak için bir yol gösterici ışık gibi bulundurlar. Bir kimya veya felsefe âliminin kendisinden evvel bu uğurda emek sarf edip uzun gözlem ve deneyleriyle meydana koyduğu usul somut kanunları (les lois énoncées) reddetmek cüretinde bulunmaz.

İlk gözlem de bunlar arasında küçük bir hata görmedikçe olduğu gibi kabulden çekinmez. Bundan dolayı bu fikirden şu hatıra gelir ki bir kimyager Fustel De Coulanges'ın tavsiye ettiği gibi şüphe ile değil, belki kişisel kanaati ile oldukça hakikate vasıl olur. Eğer her husus Mösyö Fustel'in düşündüğü tarzda uygulanacak olsaydı amaç, zorluktan başka hiçbir şeyi meydana koymamış olurdu. Lakin yine Fustel De Coulanges'in bu yargı ve düşüncesi bazı

⁶⁷ Descartes felsefi araştırmalarını temin için bir tayin usulü keşfetmiştir. Bu usulde "tabula rasa" ismini verdiği zihni işlemin birinci kuralı ise zihni her şeyden uzaklaştırdıktan sonra inkâr edilemeyecek hakikatleri kabul etmek mecburiyetini ortaya koyar.

faydalar temin ediyorsa da değerlendirmeye girişenlere bir güvensizlik vermekten geri durmuyor. Çünkü bulunduğumuz asır bir tarih asrı olsa da arzu olunduğu derecede, bir belge asrı değildir.

Her biri kendi keşifleriyle zenginleşmiş ve bütün tartışmaların haricinde kendine has bir konum işgal etmiş olan kimya ve hikmet gibi bir fende, bu kurama güvenilirse, açık bir şekilde hakiki bir esas bulunmayacak demektir. Niçin?

Evvela, şu hatırdan çıkarılmamalıdır ki, tarihi bir hakikat ile hikmet veya kimya kanunlarının doğruluğu ve belgeye dayalı oluşu arasında pek çok farklar vardır. Bununla beraber toplumsal insan, maddeye kıyasla bizim araştırmalarımızdan pek uzakta kalır. Tarihi bir eser ne kadar üstün olursa olsun, Tabii bir hikmet ve kimya kitabı kadar güven noktasından kıymeti yok gibidir. Kısaca, eğer derleyici ve toparlayıcı (compilateur) haline dönüşmek istenmezse bir tarih âliminden başka hiçbir şeyi beklememelidir. Bundan başka, bir tarihçinin şerefli olması için ne milletini ne de vatanını düşünmesi gerekir. Bilimin nasıl ırkı, milleti yoksa, tarihin de zamanı, mekânı mevcut değildir. Kendi vatandaşlarının ihtiras ve hislerine hoş gelen olayları nakleden bir tarihçi katiyen tarafsız kalamaz. Önceden de söylendiği yönüyle, "Tarih bir bilim, vatanperverlik bir fazilettir."⁶⁸

Fustel De Coulanges, *La Gaule Romaine* ismiyle yazdığı bir eserde "Sezar"ın başarısından ve özellikle Galya kıtasını gayet kolaylıkla ele geçirip istilasından bahsetmesi birçoklarının sert eleştirisini ve itirazını uyandırmıştır. Burada itiraz edenlerin ısrarları ne kadar doğru ise neticede Galyalıların mağlubiyetlerini iddia da o derece gerçek bir hakikattir.

⁶⁸ Fustel De Coulanges, *La Monarchie Franque*, s. 31.

Tarih genel olarak gözden geçirilecek olursa, Hindistan'dan Avrupa'ya geçip yurt tutan Galyalılar arasında rastlanan fedakârlık, hiçbir millette yoktur. Alfred Fouillée⁶⁹'nin dediği gibi "Koca Okyanusya, taşıp Galyalılar üzerine gelseydi, ellerindeki silahlarıyla buna karşı duracak kadar cesurdular." Bu o kadar belgeye dayalıdır ki, bu özelliği hiçbir tarihçi inkâr edememiştir. Fakat, bu istilada Galyalıların uzun müddet çatışmaya dirençleri, amaçlarında uğradıkları hezimet, reddetmez. Bu direnmeyi bir başarı gibi göstermek Fransızların hoşlarına gidecek kabiliyette olsa da tarih için güvenilir bir görünüş sayılamaz çünkü tarih bir bilimdir. O, hakikatlerden pek sert bir şekilde bahsettiği için mazurdur. Bizim bir tarihi olayı naklederken övünme ve övgülerimiz hakikati yakından görmemize nasıl engel ise, Almanların da milliyetçilikleri, eski Germenlere ait tarihi nakillerde düştükleri hataların kaynaklarını göstermelerine büyük bir engeldir. Alman tarihçilerin eserleri gözden geçirilsin, katiyen hiçbirisinde Arminius, Jena, Budin vs. gibi savaşırlardan rahatlıkla bahsettikleri görülemez. Onlar bir olayın esasını incelemeye güç yetirebilseler bile neticede hislerine mağlup olmaktan kurtulamazlar.

Özetle, iyi bir tarih âlimi olmak için tarihçi, kendi düşüncelerinden çok halkın duygularına ve fikirlerine etkilemek zorundadır. Alfred Fouillée'nin dediği gibi: "Bir tarih âlimi, ilk olarak idrak, sonra takdir edebilmelidir. Bunu için de daima kendi bakış açısından uzaklaşıp diğerlerinin düşünce ve anlayışlarına kendilerinden daha ziyade sahip olmak en birinci şarttır. Aynı zamanda tarihte benimsenecek tek yöntem, hakikati bütün sertliği; bütün acılığı ile kabul edip, ortaya çıkmasından çekinmemekle oluşturulabilir."

⁶⁹ [Alfred Fouillée (1838-1932): Fransız düşünür. Aristoteles ve Sokrates üzerine çalışmalarıyla tanındı. 1872'den itibaren École Normale'de öğretim görevlisi olarak çalışmaya başlamıştır. Ed.]

Fustel De Coulanges, *Allen et le domaine rural pen dant l'Époque Mérovingienne*⁷⁰ ismiyle meydana getirip 1889'da kitapçı Hachette'in bastırıldığı bir eserde, tarihin tabiatla meydana gelen hadiselerin hepsini bir araya toplamak vazifesiyle sorumlu değil belki, toplumların nasıl oluştuğu ve kurulduğu, bunların her biri arasındaki bağı (cohésion) ve birliği hangi kuvvetin yönettiğini araştırmaya memur, insan toplumunun bir ilmi olduğunu kabul görüyor. Hatta bu konuyu ilk olarak yazdığı *Kadim Medeniyet*'inde de göstererek, "tarih diyor, toplumun genel iktisadını, hukukunu, maddi ve manevi yapısını, varlıklarının idrakini, onu yaşatan uzuvların hayatını değerlendirme ile görevlidir."

Pozitif felsefe taraftarlarının metafizik düşünceleri yok ettikleri gibi, Mösyö Fustel de tarih felsefesindeki bütün düşünceleri ortadan kaldırmak arzusunda bulunuyor. Fakat bu yargısında Fustel De Coulanges, biraz acele göstermiş olsa gerek!...

Hakikatte hayali eserler, eksik bir birikim üzerine inşa edilseler bile bunların hepsinin aynı hataya maruz kaldıklarına varmış olmak büyük bir haksızlıktır.

Mösyö Fustel, ırkın ve coğrafi araçların etkisini geliştirme fikrini ve fatalizmi Boisier⁷¹'in kapsayıcı tarzında beşerin fiillerindeki gücün aracılığını pek büyük bir özellik gibi görmüyor. O, Atina ve Sparta müsabakalarında İyonyalılar ile Doryenlerin fikri arasında başka bir çatışma buluyor. *Sanat Felsefesi* yazarı Hippolyte Taine'nin İngilizlerin özelliklerini iklim ve gıda ile incelemeye çalışmasına gülüyor. Cemiyetleri harekete geçiren fikir ve duyguların gelişimini başka tarzda vasıflandırıyor. Onun görüşüne göre tarihin, beşerin

⁷⁰ [*L'alleu Et La Domaine Rural Pendant L'Époque Mérovingienne*. Ed.]

⁷¹ [Marie Louis Antoine Gaston Boissier (1823-1908): Antik tarih çalışmalarıyla tanınan Fransız bilim insanı. Ed.]

ruhunda bulduğu aşamalı iyileştirme hemen pek sönük kalıyor. Tabiat hakkındaki bütün inançlara karşı zekâ ve aklına serbestlik veriyor. Müsabakada bir milletin kaderinin tamamıyla sabit kaldığını anlatıyor.

Onun fikrinde bir kavmin gelecek iplerini dokuyan tamamıyla kendisidir. Eğer çoğunlukla halk, derebeylik idaresini arzu etmemiş olsaydı onun oluşması biraz güçleşecekti. O tamamıyla bu kanaattedir. Etnoğrafya, toplumun geçmişte geçirmiş olduğu hayatın gizli kalmış birçok noktalarını açıklığa kavuşturmak değil, belki insanlık tarihinin üzerine küçük bir ışık serpmeye yardımcıdır.

Fatalizmin esas ilkeleri, ahlaki hürriyetin de sınırları bulunduğunu bize haber veriyorlar. Gelişim fikri ile uğraşmak belki üzüntüye sebeptir. Fakat, bu fikirden tamamıyla uzaklaşmak da imkansızdır. Her iki devir (époque) ciddi bir değerlendirmeye tâbi tutulmadan bir asrın diğer asra karşı üstün gelmesi kestirilip atılamaz.

Mösyö Fustel, tarihte bir araya getirip inceleme fikrini makbul görüyor. Eğer bunu kabul etmemiş olsa ne kadar ilimde derinleşirse derinleşsin her adımda bir tarih âlimi olmaktan uzaklaşır. Tarih kısmen sosyolojiye dayanmalıdır. İnsan toplumunun düşünüş, his ve bilhassa iman edişinde, tabii bir sosyoloji âlimi gibi hareket etmek gerektiği gibi aynı zamanda bir psikoloji uzmanı görüş açısına sahip olmak şarttır. Halbuki bu duruma karşı, Fustel De Coulanges, o kadar lakayttır ki... Ona kalırsa bir şahsın içindeki niyeti açıklamak pek tehlikelidir. Tarihte mühim rol oynadıkları söylenen büyük simalar hemen hemen hiç değerindedirler. *Kadim Medeniyet'*inde ancak birkaç çehreyi genel tarihin durduğu noktadan değerlendiren Fustel De Coulanges, asırların akış sürecinde başarı kazanan şahıslar ile bu kadar az uğraşması gerçekten de şaşkınlık uyandırmaktadır. Hakikatte *Les Institutions*⁷² ismindeki eseri gözden geçirilecek olursa, burada pek çok şahıs göze çarpar. Fakat o, bu kişilerin özel-

⁷² [L'Histoire des Institutions Politiques. Ed.]

liklerinden ve hatalarından hiç de bahsetmez. Hatta bu eserde Fransız Kralları-
rından Dagobert İmparatoru Charlemagne, Charles Le Chauve, Baronhut bi-
rer hayali şahsiyetler niteliğindedir. Bütün kitap başından sonuna kadar oku-
nur. Bu isimler birçok defa tekrar edilir. Ezberlenir de fiil ve sıfatları hakkında
katiyen bir şey öğrenilmeden kitap kapanıp bir tarafa konur. Bu gibi hususları
Mösyö Fustel'in unutmaya mahkûm etmesi, gerçekten gariptir.

Institutions' un altıncı cildinde Mérovingienne hanedanını, çöküşünü ve
yok oluşunu, prenslerin bilgisizliklerinde, hoppalıklarında bilhassa ahlaksız-
lıklarında arıyor. Onların katiyen siyasete ilgisiz kaldıklarını söylüyor. Ve bu
suretle çoğunluğun manevi etkisinin kırıldığını anlatıyor. Ve eğer idare ba-
şında bulunanlar, "Biraz birikim sahibi olsaydılar, bugünleri yaşayabilecekle-
rini" ileri sürüyor.

Fakat bu düşünceler tarihin bir bilim olduğunu söyleyip yaymayı kabul
edemez. Eğer tarih bir hükümeti idare edenlerin kabiliyetlerini ve faziletlerini
açıklamakla sorumlu olsaydı buna bu tarzda hüküm vermek de mümkündü.
Lakin ne yazık ki büsbütün başkadır. Er geç gerçekleştirilen Fransa Askerî İn-
kılabı bir diktatörlük ile sonuçlandıysa da Napolyon'un teşkilatı bugünkü
Fransızların kaderi karşısında bir hiç hükmünde kalmadı.

Fustel De Coulanges, sosyal olaylardaki tek etkenin toplum içindeki
gruplar olduğunu kabul eder. Bu hususta Kayser'in, Augustin'in, Rişelyon'un
düşüncelerindeki birliği tanımak yeterlidir. O zamanı, halkın düşünce ve hürs-
larıyla ölçmek, istememiştir. Tabi bu konuda düşünürler müstesnadır. Tarihte
pek mühim rol oynayan şahısların manevi simalarını pek saf halinde çizebil-
miştir. *Tarih Meselesi'* nde Yunanlıların hâkim yabancılara katılarak nefret gös-
terdiklerini söylerken derin bir mutluluk ile muhabbet gösterdiklerini anlat-
mak Romalıların zaferler kazanan bir millet olmalarını zafer aşkından daha
çok servet hürsında aramıştır. *Transformation'* unda Orta Çağ'da yaşamak eski
Yunanlıların dini inançların bütün incelikleriyle uygulanmasını ona iman et-
mekten daha çok araştırmalara karşı önemli bir haz beslediklerini anlatmıştır.
La Monarchie Franque' nda, "din ne kadar kaba olursa olsun yine de beşerin

genel kitlesine daha çok etki ettiğini gösterdiği gibi kendi hareketlerinden şüphelenmeden birtakım insanların hakimiyet gücünü zaafa uğrattığını ve sonra hakimiyeti gevşek olduğundan dolayı ayıpladığını” yazmıştır.

Fustel De Coulanges, “düşüncesizce beşerin fiillerinde önemli bir kıskırtma hizmetini gören menfaattir. Gerek milletler arasında açılan kanlı savaşlar ve gerek bir grup arasında ortaya çıkan çatışma hep menfaatin yaralayıcı olması neticesidir. Alemde menfaatsiz hiçbir şey olmadığından tarihçi olacaklara ilkel bir millette idare, hukuk vs. gibi hususların meydana geldiğini ve nasıl teşkilatlandıklarını araştırmalarını teklif ederdi. Sorbonne’da verdiği derslerin konuları çoğunlukla Roma, Yunan ve Galyalıların yerleşimi üzerineydi.

Fustel De Coulanges, 1889 tarihi Eylül’ün on ikinci perşembe günü sabahı vefat etmiştir. Vefatından iki gün önce kendisini ziyarete giden Mösyö Paul Guiraud’a⁷³, “eğer beni tekrar görmek niyetinde isen pek gecikme!” demiştir. Son senelerde Öğretmen Okulu müdürü Mösyö Bersot⁷⁴’un vefatı üzerine boş kalan yeri işgal etmişti. Kendisinden önce daha birçok kimseler mektebin müdürlüğünü istedilerse de hiç birisi muvaffak olamadı.

Fakat bu tayinden kendisi bile hayrette kalmıştı. Hatta bu esnalarda “Paul Guiraud” a, “ne kadar fedakârlık ettiğimi sen herkesten daha iyi bilirsin. Hayatın huzur ve bencilliğinden feragat ediyorum. Birkaç sene talebesi bulunduğum mektebe o kadar bağılıyım ki, görevli olduğum vazife ile belki boş yere karşılık vereceğim.” demiştir.

Talebe ile daima temasta bulunup, onlara siyaset, din, musiki gibi merak verici şeylerden bahsetmesiyle ilgilerini kazanan, bir önceki müdür Bersot’un

⁷³ Fustel De Coulanges’in bölümler halinde hayatını yazan bu kişidir ki, bu sayfaları yazarken birçok değerlendirmeler ve aktarımlar da işaret edilen yazarın kitabından alınmıştır.

⁷⁴ [Ernest Bersot (1816-1880): Fransız gazeteci ve filozof. 1836 yılında öğrencisi olduğu École Normale’in 1871’den sonra yöneticiliğine atanmıştır. Ed.]

yerini Fustel De Coulanges hemen tam olarak tutabildi. Mösyö Bersot'un, talebenin ruh ve düşünce dünyası üzerinde bıraktığı etkiyi o tamamıyla öğretime uyguladı. Talebelerin çoğu şimdi, yalnız bir kişiden değil, bütün muallimlerden istifade ediyorlardı. Talebe, hadiselerin etkisiyle eğitim ve öğretiminde değişiklikler görülen beşerin bu faziletinden kendisine bir hisse ayırıyordu.

Fustel De Coulanges, Öğretmen Okulu'nda ancak dokuz sene müdürlük edebilmiştir. Bu müddet zarfında birçok işler görmüş ve adeta mektep hayatına yeni bir hareket kazandırmıştır.

Öğretmen Okulları birer deney ve pratik okulları oldukları için burada en ziyade mihenk taşı olabilecek bir öğretime önem verilmiştir. Fustel De Coulanges, manen de bu yöntemi takip edilmekle beraber doğa bilimlerine de fazla bir önem vermiş, az zaman zarfında burası adeta bir Fen Okulu halini alabilmiştir.

Bu süre zarfında Mösyö Fustel pek yorgun düşmüştü. Ara sıra hastalanıyor, mektebi terke mecbur oluyordu. Günde dokuz on saat çalışmanın karşılığını sonunda gördü. 1889'da yatağa düştü. Bazı sıtma nöbetleri ve sürekli bir öksürük onu devamlı olarak rahatsız ediyordu. Bu halde iken bile kitaplarını yanından ayırmıyor, diğer bir cildi doldurmak emeliyle yoruluyordu.

Aynı senenin Ağustos'unda şiddetlenen hastalığı esnasında bazı nöbetleri, muallimin hayatını geçirdiği çevresinde bulunanlara anlatılıyordu.

Hastalığının kötüleşmesi 19 Eylül'e rastlar. Vefatından iki gün önce sözlerinde bir karşılık ve lisanında derin bir ağırlık oluşmuştu. Nihayet Eylül'ün on ikinci günü onun hüznü tabutu sıradan cenaze merasimlerinde olduğu gibi bütün eski dostları ile talebe ve meslektaşları arasında aheste aheste ebedi

karargahına nakledildi. Mezarı⁷⁵ başında kendi arzusu üzerine, hiçbir konuşma yapılmadan dönüldü. Dönüşte bütün sevenleri, talebeleri üzgün ve hüznüydüler.

Öldükten birkaç gün sonra kitapları ve perişan evrakları arasında şu birkaç satır yazıya rastlanmıştır: “Fransız yani kilise adetine uyularak defnolunmak arzusundayım. Hakikatte ne inançlıyım ne de din adına yapılmış amelim var. Lakin Katolik olarak doğduğumu ve benden önce gelenlerin de Katolik olduklarını hatırlamaya mecburum. Atalar gibi düşünülmesi bile onların düşünce tarzlarına saygı göstermek vatanperverliktendir.”

Fustel De Coulanges, biraz zayıf ve uzun boyluydu. Alnı geniş, burnu ince uzundu. Gözleri küçük ve parlak, dudakları narin, sesi zarif, fakat pek açık ve tizdi. Eser ve hayatından anlaşılacağı gibi o daima soylu ve saf bir kalp taşımıştır.

Salataş: Kanun-ı Sâni, 1327

⁷⁵ [Mezarı, Fransa'nın Massy şehrinde Cimetière des Sablons mezarlığındadır. Ed.]

